

Нодирбек Абдулахатов, Исройилжон Тошпўлатов,
Умидахон Носирова, Умидахон Журабаева

**Махмуд Қошғарийнинг
“Девону луғотит турк”
асаридаги лексик
бирликлар тадқиқи**

“Янги аср авлоди”

Тошкент – 2013

Ушбу қўлланмада Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарининг тарих ва адабиёт дарсларида ўрта асрлар даврини ўрганишдаги аҳамияти ҳақидаги фикрлар баён этилган бўлиб, асарда ифодаланган лексик бирликлар ҳақида сўз боради. Қўлланма халқ таълими муассасалари ўқитувчилари ва талабалар учун қўшимча манба сифатида фойдаланишга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

СИДДИҚЖОН МЎМИНОВ

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

М.Атаджанов – психология фанлари номзоди, доцент

Т.ҚУРБОНОВ - педагогика фанлари номзоди, доцент.

Мазкур қўлланма Фарғона вилоят педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти илмий кенгашининг 2012 йил 10 мартдаги 2-сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва чоп этиш учун тавсия этилган.

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Маълумки, Фарғона водийсидаги мавжуд муқаддас зиёратгоҳлар Марказий Осиёдаги ислом дини тарихини ўрганишда ҳам муҳим тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади. Шу боис муқаддас зиёратгоҳлар тўғрисидаги тадқиқотлар ўзбек халқининг анъанавий маданиятининг тарихий асослари, тараққиёт йўллари ҳамда тенденцияларини ойдинлаштириш билан биргаликда ўша халқнинг турмуш тарзини яқиндан ёритишга ҳам кўмак беради¹. Кейинги йилларда тарихшунослик фанида халқларнинг анъанавий маданияти, урф-одатлари ҳамда маросимларини ўрганишга эътибор кучайганлигининг сабаби ҳам шунда. Жумладан, 2002–2007 йилларда Япониянинг “Нара Ипак йўли Тадқиқот Маркази” ва “Тойота” фондининг ҳомийлигида “Марказий Осиёдаги исломий муқаддас жойларни ўрганиш” (Фарғона водийси мисолида) мавзусидаги илмий лойиҳа бўйича Фарғона водийсида олиб борилган тадқиқотлар фикримизнинг яққол далилидир².

Япониялик тадқиқотчиларнинг мазкур соҳада Фарғона вилояти ўлкашунослик музейи билан олиб борган тадқиқотлари натижасида “Марказий Осиёдаги ислом динига оид муқаддас жойларни тадқиқ қилиш: Фарғона ва Қашғар” деган Фарғона водийсидаги зиёратгоҳларга доир мақолалар тўплами ҳамда уч жилдик “Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле)” нашри чоп этилди³.

¹ Абдулаҳатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята). Автореферат. 2008. С.4

² Абдулаҳатов Н. Шоир Фуркат зиёратгоҳи // Фуркат ижоди муаммолари. Кўкон, 2010. 33-б.

³ Бу ҳақда қаранг: “Марказий Осиёдаги исломга оид муқаддас жойларни тадқиқ қилиш: Фарғона ва Қашғар”, Ипак йўлишунослик тадқиқот тўплам, 28 Нара. Нара Ипак йўли кўргазмасини хотиралаш халқаро алмаштириш фонди. Ипак йўлишунослик тадқиқот маркази, 2007 (япон тилида); Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле). Тузувчилар: Сугавара Ж, Кавахара Я. Токио чет тиллари университети, Осиё–Африка тил–маданияти тадқиқоти институти. 2006. №1; Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле). Тузувчилар: Аблиз Ўрхун, Сугавара Ж. Токио чет тиллари университети, Осиё–Африка тил–маданияти тадқиқоти институти. 2007. №2; Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи. Токио чет тиллари

Таъкидлаб ўтиш жоизки, япон ва хитой олимлари билан айнан зиёратгоҳлар юзасидан ҳамкорликда олиб борган тадқиқотларимиз туфайли биз X-XII асрлардаги Қорахонийлар даври маданияти билан яқиндан танишишга муяссар бўлдик. Зеро, Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳларни тадқиқ этиш чоғида уларнинг айримларини тарихи бевосита Қошғар билан боғлиқ эканлиги Қошғар вилоятидаги муқаддас мазорларни қиёсий ўрганиш зарурлигини такозо этар эди. Шу сабабдан 2006 йилда Тойота фондининг лойиҳаси асосида япониялик бир гуруҳ олимлар билан Хитой Халқ Республикасининг Шингжон Уйғур автоном районининг Қошғар вилоятига халқаро илмий экспедиция ташкил этилди. Айнан шу экспедиция туфайли биз хитойлик олимларнинг Қорахонийлар тарихига доир тадқиқотлари билан янада яқиндан танишдик. Бундан ташқари Қорахонийлар давлатининг ҳукмдорлари ва ўша даврда яшаб ижод қилган Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни зиёрат қилиш имкониятига муяссар бўлдик. Илмий сафардан сўнг кўрган-эшитганларимизни қоғозга тушириш давомида Маҳмуд Қошғарий зиёратгоҳи ва олимнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган Қорахонийлар даврига доир қизиқарли маълумотларни муҳтаррам устозлар ва ўқувчилар эътиборига ҳавола этишни лозим кўрдик.

Маҳмуд Қошғарий тўғрисида илк бор ўқувчилик кезларимиз таниқли географ олим Ҳамидулла Ҳасановнинг “Сайёҳ олимлар” китоби орқали танишган эдик. Ўша вақт “Девону луғотит турк” асарининг топилиш тарихи билан боғлиқ воқеа бизни ҳам қизиқтириб қўйган. Ана шу ҳикоя сабаб китобларга бўлган қизиқишимиз кундан-кунга ортиб борди. Демак, Маҳмуд Қошғарий тўғрисида сўз юритишдан аввал унинг нодир асари топилишига оид ҳикояни келтириб ўтсак:

“1914 йилда Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида бир бева хотин пулга муҳтож бўлганидан китобфуруш дўконига эски қўлёмани олиб келиб: “Марҳум айтган эдиларки, агар қийналиб қолсанггина шу китобни сотгин, лекин 30 лирадан кам бўлмасин” дебди. Китобфуруш қўлёмани бунчалик қимматга олгиси келмабди, лекин: “Китоб дўконда туратурсин, харидор чиқса – пулини оларсиз” деб жавоб берибди. Кунлар кетидан кунлар ўтибди. Харидорлар келиб-

кетаверибди, биронтаси бу “эски қоғозлар”ни 30 лира олтинга олгиси келмабди. Ниҳоят диёрбакирлик китоб ишқивозларидан Али Амирий афанди дўконга келиб қолибди. Бу кўримсиз қўлёмани варақлаб чиқиб, оладиган бўлибди, лекин ёнида пул йўқ экан, кўчадан ўтиб кетаётган бир дўстидан қарз олибди.

Али Амирий уйида мазкур қўлёмани кеча-ю кундуз ўқиб, ундан кўзини уза олмай: “Китоб олдим, уйга келдим, емак-ичмакни унутдим. Бу китобга ҳақиқий қиймат берилмак лозим бўлса, бу жаҳоннинг хазиначиси кифоя қилмас”, деб баҳо берган экан. Кейинчалик маълум бўлишича, бу тамомила янги асар Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” деган шоҳ асари бўлиб чиқди. Бу қўлёмна “Девону луғотит турк”нинг Маҳмуд Қошғарий қўли билан ёзилган асл нусхасидан кўчирилган экан. Бу нусха “Девон” ёзилганидан сўнг салкам 200 йил ўтгач, 1226 йилда кўчирилган. Қўлёмна 319 варақли катта бир жилддан иборат, варақлари йиртилиб кетган, на боши ва на охири бор”⁴.

Маълумотларга кўра, Али Амирий (1857-1924) ушбу нодир асарни Килисли муаллим Рифатга топширади. Килисли Рифат бу топшириқни бажаради ва қўлёмна нусхасини олиб Маориф Вазирлигининг руҳсати билан Истамбулда нашр қилдиради. Маҳмуд Қошғарийнинг луғати шу тариқа туркшуносларга маълум бўлди ва Маҳмуд Қошғарий биринчи туркшунос олим сифатида тан олинди. Орадан кўп ўтмай 1928 йилда Лейпцигда машҳур шарқшунос олим Карл Броккельмен (1868-1956) томонидан “Девону луғотит турк”нинг немис тилидаги биринчи таржимаси чоп этилди. 1934-1943 йилларда Туркия тилшунослари жамиятининг асосчиларидан бири Бесим Аталай (1892-1965) “Девону луғотит турк” асарини турк тилига таржима қилди⁵. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, тилшунос олим Солих Муталлибов (1900-1979) ўзининг илмий фаолиятини “Девону луғотит турк” асарини ўзбек тилига таржима талқини ва тадқиқотига бағишлади. Натижада асарнинг биринчи жилди 1960 йил, иккинчи жилди 1961 йил, учинчи жилди 1963 йили Тошкентда нашр қилинди.

⁴ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Тошкент.: “Ўзбекистон”, 1981.116-б.

⁵С.Рустамора. Маҳмуд Қошғарий ва унинг “Девону луғотит турк” асари // Адабиёт кўзгуси. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1996. № 2, 124-125-б.

Таъкид жоизки, баҳосига жаҳон хазиналари камлик қилувчи дея таъриф берилган “Девону луғотит турк” асарини кўздан кечирган ҳар қандай китобхон соҳасидан қатъий назар ўзи учун жуда қизиқарли ва керакли маълумотларни олиши шубҳасиз. Чунки китоб шу қадар ўзида кўплаб ранг-баранг маълумотларни мужассам этганки, уларни таҳлил ва тавсиф қилиш учун кўп йиллар керак бўлади. Зеро, С. Рустамора таъкидлаганидек: “Девону луғотит турк”да туркларнинг ҳаёт кечириши учун зарур ашёларнинг номлари, уруғ, қабилаларнинг номлари, фахрий унвонлар, турли лавозимларнинг номлари, озиқ-овқат, ёввойи ва уй ҳайвонлари, паррандалар ва ёввойи қушларнинг номлари, ўсимликларнинг номлари, астрологик атамалар, халқ тақвими, ой, ҳафта, кунларнинг номлари, жуғрофий атамалар, шаҳарлар, турли кассаликлар номлари, анатомик атамалар, металллар ва минералларнинг номлари, ҳарбий атамалар ва маъмурий вазифаларга оид атамалар бор. Турли тарихий ва афсонавий қаҳрамонларнинг номлари, болаларнинг ўйин ва эрмаклари ва бошқаларга хос атамаларга бойлиги билан ҳозир замон кишига XI асрда яшаган туркларнинг ҳаёт тарзи ҳақида маълумот берувчи ягона манба ҳисобланади”⁶.

XI асрда яшаб ўтган туркшунослик илмининг асосчиси, филолог олим, этнограф, Маҳмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад Қошғарий ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан Қорахонийлар сулоласига мансуб бўлган. Унинг отаси Хусайн ибн Муҳаммад ўша даврдаги Барсған⁷ шаҳрининг амири бўлган⁸. Бу ҳақда олимнинг ҳаёти ва ижоди юзасидан тадқиқот олиб борган И.Мутъий ва М.Усмоновлар қуйидагиларни келтирадилар: “Олим Қошғар шаҳрининг Ўпол кишлоғи, Озиқ маҳалласида дунёга келган. Олим ота тарафидан Қорахонийлар жамоасидан, Юсуф Қодирнинг ўғли,

⁶ С.Рустамора. Маҳмуд Қошғарий ва унинг “Девону луғотит турк” асари...128-б.

⁷ Маҳмуд Қошғарий Барсған тўғрисида шундай ёзади: “Барсған – Афросиёб ўғлининг номи. Барсған шаҳарини бино қилган шудир. Маҳмуднинг отаси шу шаҳардандир. Баъзилар уйғур беги отбоқарининг номи Барсған эди; бу ерни хавоси яхши бўлгани учун, у отларини шу ерда боқар эди. Сўнг шағар унга нисбат берилиб, Барсған деб аталди дейдилар”. Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том... 424-б.

⁸ Нурулло Мўмин Йулғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоконлар. Урумчи. Шинжонг халқ нашриёти, 2005. 185-б.

Муҳаммаднинг набираси, она тарафдан Озиқ маҳалласининг ўз давридаги ўқимишли кишиси Хўжа Сайфиддиннинг қизи Бубиробиянинг ўғли. Олим бошланғич маълумотни Ўполда ўз оиласида, юқори маълумотни эса Қошғарда Хусайн ибн Халоф Қошғарий каби олимлардан олган”⁹. Бундан кўринадики, Қошғарий бошланғич маълумотни ўз қишлоғида, юқори маълумотни эса Қошғар мадрасаларида олган ва араб, форс, туркий каби 7-8 тилни пухта эгаллаган. Сўнг у Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур шаҳарларида билимини оширган.

1056-1057 йилларда мамлакатдаги ички низолар натижасида олим ўз ватанини тарк этиб, 15 йил давомида атрофдаги қардош халқлар орасида юришга мажбур бўлган. Ана шу йилларда у туркий халқлар яшайдиган ўлкаларни кезиб, бу ерлардаги туркий қабила ва уруғлар, уларнинг келиб чиқиш ва номланишлари, жойлашиш ўринлари, урф-одатлари, айниқса, тил хусусиятларини синчликлаб ўрганadi. Сўнг Бағдодга бориб, анча вақт шу шаҳарда ижод қилган, хусусан, 1072 йил (баъзи манбаларда – 1074 йил ва ундан ҳам кейин) дунёга машҳур асари “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) ни ёзиб битиради ва уни аббосийлардан бўлган Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамриллоҳга бағишлайди¹⁰.

Ушбу асар туркий халқлар тарихидаги диалектологик, изоҳли, этнографик, тарихий-этимологик луғатларининг барча унсурларини қамраб олувчи дастлабки универсал луғат бўлиб, ўз муаллифини дунёга улуғ адабиётчи, тарихчи, географ ва бошқа кўп фанлардан яхши хабардор бўлган йирик фан арбоби, қомусий олим сифатида танитди. Бу асарида олим туркий қабила ва уруғлар (халқлар) тилларидаги сўзлар маъносини араб тилида изоҳлаб беради. Мисол сифатида эса мақоллардан ва бадий адабиётдан парчалар келтирилади. Буюк олимнинг ўзи бу ҳақида шундай ёзади: “Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар кўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим... Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим,

⁹ Мутъий И., Усмонов М. Маҳмуд Қошғарийнинг юрти, ҳаёти ва мазори тўғрисида // Адабиёт кўзгуси. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1996. № 2, 118-б.

¹⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик I том / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. –Т., 1960. 44-б.

истеъмолдан чиққанларини ташладим... Сўнгра мен ҳар бир қабилага мансуб сўзларнинг ясалиши хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланиб келинган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланадиган ҳикматли сўзларидан, мақоллар келтирдим”. Дарҳақиқат, буюк олимнинг ушбу маълумотларига туркий халқларнинг қаҳрамони Алп Эр Тўнғага бағишланган халқ марсиясидаги сўзлардан мисол қилишимиз мумкин. Алп Эр Тўнғанинг ўлими Турон давлатининг куч қудратини сусайтириб, мамлакатга турли босқинчиларни хужумлар қилишларига олиб келди. Бу бирлашган қабилаларни тарқалишига, мамлакатни ташки ва ички низолар гирдобига маҳкум этди. Шу боис ҳам туркий халқлар Алп Эр Тўнғанинг ўлими учун қайғулар эканлар юз беражак қонли воқеалар яқин эканлагини ҳис қилиб фарёд чеканлар¹¹. Уларнинг бу ҳолати “Девону луғотит турк” асарида келтирилган қуйидаги марсия орқали тасвирлаб берилган:

Алп Эр Тўнға ўлдими,
Ёмон дунё қолдими,
Замон ўчин олдими,
Энди юрак йиртилур.¹²

Шуни айтиб ўтиш керакки, “Девону луғотит турк” да берилган адабий парчалар, тил фактлари фақат XI аср адабиётининг намуналари бўлмай, уларнинг аксар қисми жуда узоқ ўтмиш даврларнинг маҳсулидир. Шу жиҳатдан бундай парчалар туркий тилларнинг келиб чиқиш тарихини, ривожланишини, адабий ҳаракатининг жуда узоқ тарихини белгилашга хизмат қилувчи энг муҳим ҳужжатдир. Асардаги бир қанча географик, этнографик маълумотлар ҳам тегишли соҳалар нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга¹³.

¹¹ Алп Эр Тўнға ёки Афросиёб жангномаси. Нашрга тайёрловчи А. Абдуғафоров. –Т.: “Чўлпон” нашриёти, 1995. 29-б.

¹² Бу ҳақида қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик I том / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. –Т., 1960.

¹³ Мадвалиев А. Маҳмуд Қошғарий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. 77-б.

Маҳмуд Қошғарий мазкур асарига ўзи тузган дунё харитасини илова қилади. Харитада, мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, денгиз, кўл, дарё қабиларнинг номлари ёзилган.

Маълумотларга кўра, Маҳмуд Қошғарий 1080 йилда (ёки 1118 йилда) ватанига қайтиб келиб, Ўпалдаги Озиқ қишлоғида, Ҳазрати Мулломо тоғи этагидаги тепалиқда жойлашган мадрасада дарс берган ва илмий ижод билан машғул бўлган. Қошғарий 1105 йилда (ёки 1126 йилда) 97 ёшида вафот этиб, Ўполдаги аجدодлари мақбарасига дафн этилган. Мақбара ҳозиргача “Ҳазрати Мулломо мазори” номи билан машҳур¹⁴. Зиёратгоҳ шунингдек, “Илмга худдакор пирим”, яъни “Илм талабларни қўлловчи пирим” номи билан ҳам машҳурдир. Ушбу зиёратгоҳ Қошғар шаҳридан 45 км. ғарбий-жанубда Ўпол қишлоғи Озиқ маҳалласида жойлашган.

Маълумотларга кўра, ҳар йили Қошғар мадрасаларини битирувчи толиби илмларга бағишланган маросим ҳам айнан шу зиёратгоҳда ўтказилган. Ҳар бир илм истаган кишининг бу мазорни зиёрат қилиши ўша вақтларда “ҳам фарз, ҳам қарз” саналган. Наврўз байрами кунлари фарзандининг илмли бўлишини орзу қилган ҳар бир ота-она Маҳмуд Қошғарий мазорига фарзанди билан зиёратга келган. Бу ердаги “Наврўз булоқ”қа тол навдаларини ташлаб ўз тилак ва ниятларини айтганлар. Ҳозирда ҳам бу анъана давом этиб келмоқда¹⁵.

“Девону луғотит турк” китобида келтирилган маълумотлар аجدодларимизнинг турмуш маданияти, айниқса, X-XII асрларда диёримизда яшаб ўтган улуғ алломалар яшаган даврни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Шу сабабдан мазкур асар бизни нафақат Қорахонийлар даври, балки ундан кейинги пайтлардаги Мовароуннаҳр аҳолисининг турмуш тарзи билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий, ахлоқий, диний эътиқод ҳамда урф-одатлар ҳақида ҳам

¹⁴ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. 101-111-б.

¹⁵ Бу ҳақида қаранг: Мутъий И., Усмонов М. Маҳмуд Қошғарийнинг ватани, ҳаёти ва мазори тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти. Т., 1990. № 3; Мухаммад Эмин Қурбон. Қашқардаги ёдгорликлардан термалар. Қашқар – уйғур нашриёти, 1990; Одил Мухаммад Турон. Қашқардаги қадимги излар. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2001. Роҳила Довуд. Уйғур мазорлари. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2001; Дилнур Абдурашул. Маҳмуд Қашқарий ва унинг қабри. Қашқар-уйғур нашриёти, 2005.

муҳим тушунчага эга бўлишимизда катта ёрдам беради. Шунингдек, “Девону луғотит турк” асари туркий тилларнинг фонетикаси, грамматикаси ва лексикасига оид ноёб тадқиқотлари ва хулосалари билан ҳам қимматлидир.

“ДЕВОНУ ЛУФОТИТ ТУРК” АСАРИДА БОЛАЛАР ЎЙИНИ

Ҳар бир инсон умри ўтиб борган сари болалигини қўмсар экан, кўз олдига болалик даврида машғул бўлган ўйинларни келтиради. “Бўладиган бола бошидан маълум” деганларидек, келгусида улуғлик даражасига эришган буюк зотларнинг аксарияти болалик давридаги ўйинлардаёқ ўзининг истеъдоди ва ўзига хослиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда улар тенгдошлари орасида барча ўйинларга бош-қош бўлганлар. Бундай пайтларда ўйинлар уларни ақлий ва жисмоний жиҳатдан етук бўлиб улғайишларида муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳақида Маҳмуд Саттор шундай ёзади: “Ўзингизга маълумки, болаларни катталар, ерга урса кўкка сапчийдиган коптокка ўхшатишади. Чунки Сиз бирор дақиқа ҳам ҳаракатсиз, жим ўтира олмайсиз. Ўйин ишқибози, ўйинқароксизлар. Ҳаётингизни кўчасиз, ўйинларсиз тасаввур қилолмайсиз. Аслида болаликнинг энг азиз, ўзига хос томонлари ҳам шунда-да! Жамиятга, одамларга фойдаси тегадиган, дуёнга машхур олиму ёзувчиларнинг, шоирларнинг болаликда ерга урса кўкка сапчийдиган ўйинқарок бўлганликлари бежиз эмас. Бу ҳол уларда ижодий тафаккурнинг ўсиши учун бениҳоя катта аҳамиятга эга”¹⁶.

Дарҳақиқат болалар ўйинларининг жисмоний жиҳатдан берган озукасидан ташқари унинг маънавий озуклиги ҳам мавжуд бўлиб, булар ўзбек болаларининг энг ёш пайтларидан эътиборан болаларда мустақиллик, ўзига бўлган ишонччи, мустақил фикрлашни ва ўз кучига, уқувига ишончнинг ортиб боришига кўмаклашган. Ана шулар ичида, таъсирида ўсган болаларда куч-қувват, бардамлик, саломатлик анча юқори бўлганлиги барчага аён¹⁷.

Болалар ўйинлари қайси шакл, мавзу, йўналишга эга бўлмасин, лой-тупроқ биланми, ёғочу калтакми, ипу арқон биланми, қайсиниси бўлса ҳам болани турмуш икир-чикирлари, уй-рўзғор ва хўжалик ишлари, умуман катта ҳаётга тайёрлашда ўзига хос ҳунар

¹⁶ Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари.– Т.: “Фан”, 1993. 23-24-б.

¹⁷ Исмоилов Ҳ. Ўзбек тўйлари. –Т.: “Ўзбекистон”, 1992. 66 - б.

мактаби ролини ўйнаган¹⁸. Чунки, болалар ҳам ўз ота-оналари каторида туриб, ижтимоий-маиший ҳаётда, хусусан, ишлаб чиқаришнинг талай жабҳаларида ўз имкониятлари ва иқтидорлари доирасида қадим замонлардан бери қатнашиб келадилар. Катталар иморат курса, улар ғишт, лой етказиб турганлар, катталар хирмон янча, улар ҳўп ҳайдаганлар. Хуллас, катталар уюштирган турлитуман маросимда қатнашганлар, улар кўшиқ куйласа, жўр бўлганлар, биргаликда рақс тушганлар. Бундай аралашув болаларнинг ҳаёт воқеаларига ўз муносбатларини ифодалаш йўсинини ҳам ола бошлаган. Бу жараён болалар учун гоҳ ўйин тарзида кечса, гоҳ мажбурий меҳнат шаклида кечган: ўйин тарзида кечганида болалар эҳтиросларга тўлиб-тошиб, ўз завқларини жўшқин ва самимий оҳангларда куйлаганлар; мажбурий меҳнат тарзида кечганида эса, оғир меҳнат туфайли ҳорғин ва аламли туйғуларини ғамгин шаклда ифода этганлар¹⁹.

Абу Наср Форобий, Маҳмуд Қошғарий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Бобур, Зайниддин Восифий, Кайковус сингари улуғ алломалар асарларида ҳам болалар ҳамда фольклор ўйинларига доир жуда кўп маълумотлар учрайди²⁰. X - XII асрларга таллуқли болалар ўйинлари қандай бўлганлигини билиш учун биз шу даврга яқин замонда яшаб ўтган Маҳмуд Қошғарий асарида келтирилган маълумотлардан фойдаланишни лозим кўрдик. Зеро, улар яшаган давр нари борса бир асргина фарқ қилган ҳолда болалар ўйинлари ҳам бир-биридан деярли фарқ қилмаган бўлса керак. Чунончи, туркий халқлардаги болалар ўйинларига доир тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, асрлар ўтса-да, ўйинларнинг айримлари деярли ўзгаришга учрамай сақланиб қолган²¹.

¹⁸ Исҳоқов Б.Б. Болалар ўйинларининг этнографик хусусиятлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент-Наманган, 2007. 249 – б.

¹⁹ Сафаров О., Жаҳонгиров Ф. Болалар фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. –Т.: “Фан”, 1988. 272-273-б.

²⁰ Исҳоқов Б.Б. Болалар ўйинларининг этнографик хусусиятлари...249-б.

²¹ Бу ҳақда қаранг: Пещерева Е.М. Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков (по материалам 1924-1935 гг.) // Музей антропологии и этнографии, XVII. – М.–Л.,1957; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Т.: “Фан”, 1974; Кубаков К.К. Детские игры и увеселия узбеков (по материалам

Фольклоршунос олим Ғ.Жаҳонгировнинг таъкидлашича, “Девону луғотит турк” асарида 150 га яқин миллий ўйинлар ҳақида маълумот келтирилган бўлиб, 20 дан ортиқ болалар ўйини тавсиф қилинган²².

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган болалар ўйинини ижро услуби, вақти ундаги ўйин ашёларининг турига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин.

1. Ёғоч билан боғлиқ ўйинлар.

Bandal – бош қисми чўмоқдан ёғоч. Унинг учини ёндириб, кечаси болалар бир-бирларига ўқталиб ўйнайдилар. Буни “ot bandal” дейдилар. Човган ўйинида ўйналади.

2. Копток билан боғлиқ ўйинлар.

Маҳмуд Қошғарийга кўра, пишитилган ип коптоги арғучада *tushrum* деб аталган²³. Копток билан боғлиқ ўйин тўғрисида у шундай ёзади: “*Tuldi* – урди, ўйнади. *Er tobiqni azri bila tuldi* – эр коптосни айри билан урди. Бу туркларга хос ўйиннинг бир тури бўлиб, ўйинчилар ўйиннинг олдин ўзидан бошлашини истаса, у коптосни шундай айри билан уради. Коптосни ким қаттиқ урса, ўйин ўша кишидан бошланади”²⁴.

3. Ёнғоқ ва тош билан боғлиқ ўйинлар.

Маҳмуд Қошғарийга кўра, туркий халқларда ёнғоқ ва тош билан боғлиқ болалар ўйини кенг тарқалган бўлиб, у бу ҳақда шундай ёзади: “*Kochurma oiun* – “ўн тўр деган ўйиндир”. Ерга қўрғонга ўхшатиб тўрт чизиқ чизиб, унга ўнта эшик қилинади-да, юмалоқ тош, ёнғоқ ташлаб ўйналади” Унга кўра, болалар ёнғоқ ўйнайдиган чуқур жой – *atich* деб аталган²⁵.

Самаркандской и Джизакской областей) // Вопросы археологии, древней истории и этнографии. Самарканд, 1981; Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX- начале XX в. – Л.: “Наука”, 1984.

²²Джахангиров Г. Узбекский детский игровой фольклор // Фольклор, литература и история Востока. Материалы III всесоюзной тюркологической конференции. –Т., 1984.

²³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...445, 447-б.

²⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...31-б.

²⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...72, 452-б.

4. Кеч тушганда ўйналадиган ўйин.

Болалар ўйинлари орасида кундузгидан ташқари кечаси ўйналадиган ўйинлар ҳам бўлганлигини Маҳмуд Қошғарий қуйидагича изоҳлайди: “*Qaranguni* – болаларнинг кечаси ўйнайдиган бир хил ўйиннинг номи”²⁶.

5. Суяк билан боғлиқ ўйинлар.

Маҳмуд Қошғарийга кўра, болалар ўйинлари орасида суяк билан боғлиқ ўйинлар кенг тарқалган. Бу ўринда тўпиқ ўйини ҳақида ёзар экан: “У мен билан отишда баҳслашди”, деган мисолни келтиради. Бундай тўпиқ ўйини кейинги даврларда ҳам бўлган. Маълумотларга кўра, тўпиқ ўйналганда суяк беркитувчи киши тўпиқни ҳамма вақт ёнида олиб юриши шарт бўлиб, бир неча ойдан кейин бўлса ҳам, ҳаммомга ўхшаш нозик жойда бўлса ҳам сўралган ҳамон мана деб кўрсатиб бериши лозим бўлган. Шунинг учун тўпиқ осиб юриш одат бўлган бўлиши мумкин²⁷. Тўпиқ ўйини хусусида ўзбек тилининг изоҳли луғатида қуйидагича изоҳ берилган: “Тўпиқ ўйини тўпиқ суягини ўйновчилардан сўралганда, дарҳол кўрсатиш шарти билан, бериб ўйналадиган писандали ўйин. Тўпиқ ўйнаб битта ўтиришга тушдим”²⁸.

Шунингдек Маҳмуд Қошғарий одатда қўй ошиғи воситасида ўйналадиган ошиқ отиш ўйини ҳақида ҳам маълумот келтиради: “Пўк – ўйинда ошиқнинг орқаси билан тутиши. Буни чик-пўк дейилади”²⁹. Қизиғи шундаки Маҳмуд Қошғарий давридаги мазкур сўз ҳам ва ошиқ отиш ҳам ўзгаришга учрамаган. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бу ҳақида қуйидагича изоҳ берилган: “Чикка – ошиқнинг ичи чуқур томони сиртига қараган вазияти; пукканинг акси. Ошиқ думалайди пукками, чикка. С.Акбарий”³⁰.

²⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...261-б.

²⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...198-б.

²⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. – М.: “Рус тили нашриёти”, 1981. 251.

²⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...144.

³⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. – М.: “Рус тили нашриёти”, 1981. 367.

Умуман олганда, Марказий Осиё халқларида қадимдан ошиқ билан боғлиқ ўйинлар кенг тарқалганлиги илмий адабиётларда ҳам кўп бор таъкидлаб ўтилган³¹.

Фарғона водийсининг қадимги пойтахт шаҳарларидан бири бўлган Кубо (Кува) шахристонида 1996-2008 йилларда олиб борилган археологик қазилмалар чоғида IX-XII асрга мансуб маданий қатламларда турли хил сопол буюмлар билан бир қаторда кўй суякларидан ўйнаш учун ишланган ошиқлар ҳам кўп топилган эди. Албатта, бундай топилмалар сополлардек тарихий аҳамиятга эга бўлмасада, бироқ элшунослик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ўша даврларда болалар ўйинлари орасида ошиқ билан боғлиқ ўйинларни кенг тарқалганлигини кўрсатади.

7. Сув билан боғлиқ ўйинлар.

“*Монуз-монуз*” – “Мўнгуз-мўнгуз” дейилган болалар ўйини. Бу ўйин қуйидагича: болалар тиз чўкиб, денгиз лабида (сув бўйида) ўтирадилар. Сонлари орасига хўл кум солиб тўлдирадилар. Сўнг қўллари билан қумни урадилар. Улардан бири (онабошиси): “*Монуз-монуз*”, дейди. Қолганлари: “*На монуз?*” (*Ниманинг мўнгузи (шохи)?*), деб сўрайдилар. У бирин-кетин шохли ҳайвонларни санаб кетади. Унинг кетидан улар ҳам такрорлайдилар. Сўнг онабоши шу номлар орасига туя, эшак каби шохи йўқ ҳайвонларнинг исмини айтиб чалғитади. Болалардан бирортаси унинг кетидан шохсиз ҳайвон номини айтиб юборса, у сувга итариб юборилади³². Махмуд Қошғарийга кўра, сув билан боғлиқ “Мўнгуз-мўнгуз” ўйинидан ташқари сувга шўнғишда баҳслашиш ҳам бўлган³³.

Фольклоршунос Ғ.Жаҳонгиров “Мўнгуз-мўнгуз” ўйини шу кунларга қадар сақланиб қолган “Қушим боши” ўйинига киёслайди³⁴. Шунингдек у Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит

³¹ Бу ҳақида қаранг: Шаниязов К. Ш. Узбеки-карлуки. Историко-этнографический очерк, – Т., 1964; Шаниязов К.Ш. К Этнической истории узбекского народа. –Т.: “Фан”, 1974; Кубаков К.К. Детские игры и увеселения узбеков (на материалах Самаркандской и Джизакской областей) // Вопросы археологии, древней истории и этнографии. Самарканд, 1981.

³² Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...375-б.

³³ Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...241-б.

³⁴ Джахангиров Г. Узбекский детский игровой фольклор...С.293.

турк” асарида тилга олинган “Ўтуш-ўтуш” ўйинини ҳозирги “Мушт кетди” ўйинига ўхшаш эканлигини таъкидлайди³⁵.

8. Гилдирак билан боғлиқ ўйинлар.

Маҳмуд Қошғарий бу ўйинни қуйидагича изоҳлайди: “Тевук – кўрғошин эритилиб гилдирак, ғалтак шаклига келтирилади, сўнг унга болалар ип шаклидаги эчки юнгини айлантириб боғлаб тепиб ўйнайди”.

9. Қиз болалар ўйинлари.

Маҳмуд Қошғарийга кўра болалар ўйинлари орасида қизларга хос ўйинлар ҳам бўлган. Шу ўринда у қиз болаларнинг севимли кўғирчоқ ўйинлари ҳақида қуйидагиларни келтиради: “Quzurchuq – кўғирчоқ. Қиз болаларнинг одамга ўхшатиб ясашиб ўйнайдиган ўйинчоқлари”³⁶.

Маҳмуд Қошғарий қиз болалар ўйинлари хусусида маълумот берар экан, ҳозиргача дунё халқларида кенг тарқалган арғимчоқ ўйини ҳақида тўхталиб ўтади: “Jalpu – жориялар ўйнайдиган бир хил ўйин номи. Шундайки, арқоннинг икки учи бир дарахтга ёки устунга боғланади, сўнг уларнинг бири арқон ўртасига ўлтиради оёқларини сакратиб, баъзан юқори, баъзан қуйи тушиб учади (арғимчоқ)”³⁷.

Маҳмуд Қошғарий қизлар билан боғлиқ ўйинлар ҳақида маълумот келтирар экан, туркий халқлар орасида қизларнинг ҳар соҳада йигитлардан қолишмас эканлигини таъкидлаб ўтади. Чунончи бу ҳақида қуйидаги мисолларни келтиради:

“Қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени енгади, ёш қисир биялар билан пойга қилишма, у айғирдан кучлидир, у ҳам сенинг устингдан ғалаба қилади (сени енгади). Бу мақол Хокония қизларидан бири Султон Маъсуднинг никоҳ кечаси ўз эрини оёғи билан чалиб йиқитганидан кейин хоқонийларда юзага келгандир”³⁸.

У мен билан марварид тизишда ва шеър тузишда баҳслашди.

³⁵ Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори. –Т.: “Ўқитувчи”, 1978.

³⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...367, 460-б.

³⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...390-б.

³⁸ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...439-б.

Қизлар уд созини чалишда бир-бири билан баҳслашди.

Улар иккови сут соғишда баҳслашди³⁹.

Эътибор берган бўлсангиз бундан минг йил муқаддам қизлар тарбиясида улар ўртасидаги шеър тузиш, уд чолиш бўйича баҳсли беллашувлар алоҳида ўрин тутган. Улар бундай баҳслар орқали ўз истеъдодларини намоён этишга қодир бўлганлар. Қорахонийлар давридаги ўйинлар болаларни жисмоний ва ақлий кучини ҳамда унинг тафаккурини такомиллаштириб, иродасини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этган кўринади.

Биз X – XII асрлардаги Мовароуннаҳрда мавжуд болалар ўйинлари хусусида бежиз сўз очмадик. Чунки ўқувчиларимизни Қорахонийлар даврининг маданияти ва тарихи билан яқиндан таништиришда, ўқувчиларнинг тафаккурини бойитишда ушбу маълумотлар муҳим аҳамият касб этади. Зеро, М. Маҳмудов таъкидлаганидек: “Болаларимиз – гўзал эртаמידир. Эртага улар бизнинг ўрнимизни эгаллайдилар. Болаларимиз қадимги тарих, қадим маданиятга эга бўлган халқимизнинг муносиб авлодлари бўлиб етишлари керак. Зеро, миллат шунчаки сонига қараб эмас, етук фарзандларининг кўплигига қараб кадрланади. Ўз миллатини, ўз юртини севган ҳар бир ўғил-қиз бу йўлда бутун куч-ғайрати билан курашмоғи зарур. Миллат қанча маънавий бой бўлса, у шунча улуғ қудратли бўлади”⁴⁰.

“ДЕВОНУ ЛУФОТИТ ТУРК” АСАРИДА ТАОМЛАР ТАВСИФИ

Барча инсонларга хос одатлардан бири каерга борса, ўша юртнинг таомларидан баҳраманд бўлаётиб, ўзининг миллий таомларидан сўз очади. Одамлар бегона ўлкаларда қанчалик узоқроқ қолиб кетса, ўз юртининг таомларини шу қадар кўмсай бошлайди. Айниқса, мусофирчиликни бошидан кечираётганлар меҳрибон оналарининг таомларини тушларида ҳам кириб чиқади. Зеро, инсон боласи учун онаси пиширган таомдан тотлироқ ва маззали таом бўлмайди. Қолаверса, оилада неча фарзанд бўлса, уларнинг ҳар

³⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...108, 111, 256-б.

⁴⁰ Маҳмудов М. Ўзлигини унутма элим // Фитна санъати. 2-китоб. – Т.: “Фан”, 1993. 117-б.

бирининг алоҳида суйган таомлари бўлишидан фақат оналаргина хабардор бўлади.

Табиийки, дунёда неча минг хил миллат ва эллатлар бўлса, барчасининг ўзи севган миллий таомлари бор. Бу ҳам, албатта, шароит, табиий муҳит тақозосидан келиб чиқади.

Кузатишларимиздан шу нарса маълум бўлмоқдаки, археологик қазималар чоғида топилган сопол идишларга кўзи тушган ёки уларни дафъатан қўлга олган кишиларни ўз-ўзига берган саволлари, аксарият, бир хил бўлади. Яъни: “Бу идишда олдин яшаб ўтганлар қандай таомларни тановул қилганлар?”.

Шу ўринда, “X-XII асрлардаги таомлар қандай бўлган?”, деган саволни берган ўқувчини ҳам илк бор қадимий сопол идишни кўрган кишиларнинг ҳолатига қиёслагимиз келади. Албатта, бу саволга тўғридан тўғри жавоб бериш ҳар қандай кишини мушкул аҳволга солиб қўйиши мумкин. Ахир тўққиз аср аввалги давр таомларини билиш учун оз мунча адабиётларни кўриб чиқишга тўғри келади дейсизми. Қолаверса, X-XII асрларга мансуб таомлар рўйхатини ҳозирги миллий таомлар тўғрисида китобларда учратмайсиз ҳам. Шу сабабдан биз бу борада ҳам яна улуғ олим Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобига мурожаат қиламиз.

Айтиш жоизки, Маҳмуд Қошғарийнинг умумжаҳон маданиятига қўшган қимматли тухфаси “Девону луғотит турк” асари тилшуносликка доир ўлмас асар бўлиши билан бир вақтда, тарих, этнография, фольклоршунослик, география бўйича ўқувчиларга атрофлича маълумот берадиган мукамал қомусий асар ҳисобланади. Чунончи уйғур олими Хўжа Аҳмад Юнус таъкидлаганидек: “X асрдан XII асргача бўлган ораликда ўтган Қорахонийлар сулоласининг гуллаган иқтисодий ва юксак маданий ҳаётини маҳсули бўлган бу асар (туркий халқларнинг) шу вақтдаги ва ундан илгариги ейиш-ичиш маданиятини тадқиқ қилишга асосладиган муҳим манба саналади”⁴¹.

“Девону луғотит турк” да озиқ – овқатлар ва таомларнинг манбаси, таом турлари, озиқ-овақат хом-ашёсининг ҳозирлаш

⁴¹ Хўжа Аҳмад Юнус. “Туркий тиллар девони”даги баёнлардан уйғурларнинг XI асрдаги емак-ичмак маданиятига назар // Шинжонг тазкирачилиги. Урумчи, 2005. № 4, 21-б.

жараёни, таом тайёрлаш ва истеъмол қилишга кераклик ошхона қуролларига доир жуда муҳим маълумот ўз ифодасини топган.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотларга кўра, туркий халқларнинг таомлари ранг-баранг бўлиши билан бирга улардаги таомларнинг умумий, ўхшаш жиҳатлари мавжуд бўлиб, улар таомлар тайёрланадиган маҳсулотлардагина эмас, балки таом тайёрлаш усулларида ҳам ўз ифодасини топган. Маҳмуд Қошғарийнинг таомлар юзасидан келтирган маълумотларидан ўтроқлашган туркий халқларнинг анъанавий таомлари, асосан, деҳқончилик маҳсулотларидан, дон маҳсулотлари, сабзавот ва мевалардан иборат бўлган бўлса, кўчманчилик турмуш тарзи билан ҳаёт кечирувчи туркий халқлар таомларида кўпроқ сут ва гўшт маҳсулотларидан фойдаланганликларини англаш мумкин бўлади.

Қорахонийлар даврига оид таомлар тўғрисида сўз юритишдан олдин ўша даврларда таомларни тайёрлаш учун ишланган махсус мослама ўчоқ ва қозонлар ҳақида тўхталиб ўтсак. Маҳмуд Қошғарийга кўра, устига қозон ёки идиш кўйиб таом пишириладиган учоёқ, дала ўчоғи – *orkuch* деб аталган⁴². Бундай ўчоқлар асосан кўчманчи чорвадорлар учун фойдаланишга жуда қулай бўлган. Бундан ташқари Маҳмуд Қошғарий қозон осиладиган уч оёқли темир асбоб (темир ўчоқ) баландлиги, яъни ярим газ баландлигидаги нарсага - *tenoch* деб аталишини айтиб ўтади⁴³. Унга кўра, туркий халқларда темирчи ўчоғининг қўрасига ўхшатиб қурилиб, нон пишириладиган ер тандир – *avran* деб аталган.

Албатта, ўқувчилар қадимда таомлар ҳозиргидек чўян қозонларда пиширилган, деб ўйлашлари мумкин. Бироқ аслида бундай эмас. Чунончи, X-XII асрларда таомлар сопол қозонларда ҳам пиширилган. Маҳмуд Қошғарийга кўра бундай сопол қозон–*biqach* деб аталган⁴⁴.

Юртимиздаги мавжуд қадимги археологик ёдгорликлардан топилган X-XII асрларга мансуб сопол ўчоқ қолдиқларидан шу нарса маълум бўлмоқдаки, ўчоқлар алоҳида меъморий шакллар асосида ишланган. Ўчоқларда турли хил геометрик ва эпиграфик

⁴² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...121-б.

⁴³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...391-б.

⁴⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...133, 339-б.

хамда нақшинкор тасвирлар туширилган. Ўчоқларга бу тарзда дид билан ишлов берилиши аждодларимизнинг юксак маданият соҳиблари бўлганлигидан далолат беради. Бундан ташқари сопол қозонларни олайлик. Археологик қазилмалар чоғида топилган X-XII асрларга оид сопол қозонлар ўтга чидамли бўлиши учун яхши гилмоядан тайёрланган лой қоришмага майда қилиб туюлган сопол парчалари ёки кум солинган. Бу нарса идишни яшаш, айниқса куйдириш даврида ёрилиб кетишдан асраган, иссиқликни ўтказиш қобилиятини оширган⁴⁵.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида туркий халқларнинг анъанавий таомлари ҳақида сўз юритилганда, нон ҳақида кўпроқ маълумотлар келтирилган. Шу сабабдан дунё халқларининг қадимдан ризқ-рўзи бўлиб келган нон ҳақида бир оз тўхталиб ўтсак.

Донишмандлар айтишганидек, башарият тарихи бир бурда нондан, унинг атрофидаги саргардонликдан бошланади. Одатда мўйсафидлар ноннинг бурдасини ёки ҳатто, ушоғини ерда кўриб қолганда, уни “увол” деб дарҳол ердан олиб ўпадилар, сўнгра оёқ остидан бирор четга, масалан, деворнинг ковагига солиб қўядилар. Бундай пайтларда улар “Ноннинг ушоғи ҳам нон, уни босган нонкўр бўлади”, дея ёшларга танбеҳ берадилар. Болалигимизда биз ҳам ушбу танбеҳларни эшитиб ўсиб-улғайдик. Фақат ёшимиз бир жойга етиб, сочимизга оқ оралаган дамлардагина ўша пурмаъно сўзларнинг қанчалик ҳақиқат эканлигини тушиниб етдик. Ажабо, кексаларимиз нақадар доно, ақлли бўлишган экан. Шу ўринда Э.Юсупов ҳамда Ф. Исмоиловларнинг “Нон-азиз” мақоласидан қуйидагиларни келтириб ўтсак:

“Нон”, деган сўзнинг замирида ҳаёт мазмуни бор. Бинобарин, нон – тирикчилигимиз манбаи, ҳаётимиз зийнати, фаровонлигимиз манбаи, қувончимиз асоси. Барча халқларнинг мақол ва маталларида, эртак ва афсоналарида нон бекиёс улуғланади. Қахрамонлар, табаррук одамлар, меҳмон-измонлар нон-туз билан кутиб олинади. “Нон урсин”, деб қасам ичган одамга унинг ашё – далили бўлмаса ҳам ишонганлар; нонни оёқ ости қилган хору зор ва кўр бўлади, дейишади; меҳмонга борганда нон олиб борилади; уйга меҳмон келса, дастурхонга, энг аввало, нон

⁴⁵ Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. –Т.: “Фан”, 1993.34-б.

қўйилади. Нонни тескари қўйиб бўлмайди, тескарасидан тишланмайди. Нондек азиз бўлсинлар, бир-бирларига нондек иссиқ кўринсинлар, деган ниятда келин-куёвларга нон-туз тутадилар; турмушга чикмаган қизларга бахти очилсин, деб тўй нонидан едирадилар. Нон билан боғлиқ яна қанчадан-қанча удумлар бор. Уларнинг ҳаммасида ҳам инсон ҳаётининг безаги – нон улуғланади. Одамзод буғдойни кашф қилиб, ундан нон тайёрлаб ейишни ўрганганига неча минг йиллар бўлди. Қадимги даврларда одамлар табиатда тайёр ўтларни, мева-чеваларни еб умр кечирганлар. Кўп йиллар ўтиб, тўйимли ва таъмли бўлган буғдой нони пайдо бўлганидан бошлаб, нон одам боласининг ризқ-рўзига айланган. Ўша даврлардаёқ нон юқори баҳоланган, қадрланган. Қадимги Мисрда нон қуёш ва олтин билан бир қаторда турган. Уни “қуёш”га, ”олтин”га таққослаганлар. Ҳозирги кунда ҳам ҳиндулар нонни “барча таомларнинг онаси”, деб улуғлайдилар.

Ўзбек халқи қадимдан нонга бекиёс ҳурмат билан қараган. Фарзандларини нонга бўлган ҳурмат руҳида тарбиялаган. Ривоятларга кўра Мирзо Улуғбек Самарқанд атрофида юрганда, йўл ёқасида ётган бир бурда нонни кўриб қолади-да, отдан тушиб, уни қўйнига солади. Унинг ёнидагилардан бири: “Султоним, нега бизга буюрмай, ўзингиз отдан тушдингиз” деб сўраганида Улуғбек: “Нонни дастлаб мен кўрдим, уни ердан олишни бировга буюриш нонга нисбатан ҳурматсизлик бўларди. Нон олдида менинг султонлигим, мартабам ҳечдир”, – деб жавоб берган экан”⁴⁶.

Дарҳақиқат, нон тўғрисида қанча сўз айтсак оз. Шундай экан, мавзудан четга чикмаслик учун Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида нон тўғрисида келтирилган маълумотларга эътиборимизни қаратсак.

1. Нон маҳсулотлари.

Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, туркий қабилаларнинг айримларида нон – “etmak” дейилиб, яхши хамирдан қилинган нон – “kavshak” деб аталган.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида ноннинг пишириш усулларига қараб қуйидаги номларни келтиради:

⁴⁶ Юсупов Э., Исмоилов Ф. Инсон баркамоллиги. –Т.: “Ўзбекистон”, 1990. 215-216-б.

Bushkal – лочира, юпка нон. Хоқонияликларнинг сўзи.

Isbiri – иссиқ кулда пишириб, ёққа тўғраб, устига шакар сепиб ейиладиган нон⁴⁷.

Komuch – кўмоч. Ўчоқда чўққа кўмиб пишириладиган нон⁴⁸.

Ноннинг бу тарзда пиширилиши хусусида элшунос олим У. Абдуллаев қуйидаги фикрни келтиради:

“Хамирдан нон тайёрлаш усуллари ҳақида тўхталганда, ўтмишда аҳоли орасида хамирни ўчоқ деворларига ёпиштириб пишириб олиш ва ҳатто уни кўрга кўмиб пишириб олиш усуллари ҳам қўлланилганлигини таъкидлаш лозим бўлади. Нон пиширишнинг кейинги усули қуйидагича амалга оширилган: нон учун тайёрланган хамир таги яхши тозаланган ўчоққа қўйилган ва усти даставвал ковоқ ёки бошқа барглар билан ёпилган, сўнгра унинг устига кўр тортилган. Бу усулда пишириб олинган нон аҳоли орасида “кўмма нон” атамаси билан маълум бўлган. Нон пиширишнинг бундай усули XIX асрда кўпроқ чўпонларда учрайди. “Кўмма нон” пишириш усули бизнинг фикримизча, ўзининг тарихий илдизи билан илк аждодларимизнинг турмуш тарзига бориб тақалади”⁴⁹.

Sincho – лочирадек жуда юпка ҳам, қалин ҳам бўлмаган нон тури⁵⁰.

Qara etmak – бу ноннинг бир хили. У қуйидагича тайёрланади: гўшт хил-хил пишиб, сўнграқлари айрилиб кетгунча қайнатилади. Сўнг устига ун, ёғ, шакар солинади, бир-бирига аралаштирилиб, қуйилгунча қайнатилади. Бу “*қара қура*” тарзида ҳам қўлланилади.

Qijma – ёғли ноннинг бир хили. Уни шарбат билан қорилган хамирдан юпка қилиб кесилади. Сўнг қозонда қайнаётган ёққа солиб, аралаштирилади, кейин устига шакар сепиб ейилади⁵¹.

Boskach – юқа нон⁵².

Iuga – қат-қат нон⁵³.

⁴⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...126, 159, 444, 445-б.

⁴⁸ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...341.

⁴⁹ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2005.124-б.

⁵⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...394-б.

⁵¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...188, 241-242-б.

⁵² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...423-б.

⁵³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...34-б

Qatma: *qatma iuga* – ёгда пишириладиган кат-кат нон [катлама].

Chuqmi – лочирага ўхшаш бир нон. Уни қозонда сув буғи билан пиширилади. Бу осон сингийдиган нон.

Kozman – қўрда пишириладиган нон.

Эътибор берган бўлсангиз, Маҳмуд Қошғарий тилга олган нонларни пишириш усули ва уларнинг таркиби ҳам турлича. Демак, Қорахонийлар даврида турли таъмга эга бўлган ва турли ўлчамдаги нонлар пиширилган.

X–XII асрларга қадар фарғоналик нонвойлар ва ошпазларнинг таомлари довруғи узоқ юртларгача бориб етган эди. Айниқса, седанали нон ва гўштли сомсаларнинг таърифи шоирлар ижодида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, бу ҳақида шарқшунос олим А.Хўжаев ўзининг “Фарғона водийсининг Хитой билан савдо алоқалари” мақоласида баён этади:

“Тандир нони ва сомсанинг Хитойга тарқалиши ҳам қадим замонларга бориб тақалади. Нон ҳам Марказий Осиёдан Хитойга тарқалган озиқ-овқат маҳсулотлари таркибига киради. Ноннинг хитойча “*нонг*” ёки “*хубинг*” деб аталиши ва шу сўзларнинг хитой тилида пайдо бўлишини ўзи буни аниқ кўрсатиб туради. Бинобарин, юқорида айганимиздек, “*хубинг*” сўзидаги “*ху*” туркистонликларнинг умумий номидир. Илмий адабиётда мавжуд фикр-мулоҳазаларга кўра, “*ху*” сўзи “*ўғуз*”, “*ғуз*”, “*хўр*” каби атамаларнинг хитойча талаффузидир. “*Бинг*” сўзи “*нон*”нинг хитойча таржимаси ҳисобланади.

Хитой манбаларида мавжуд бўлган маълумотларга кўра, Тан сулоласи даврида (618-907) Хитой пойтахти Чангъан халқаро савдо марказига айланганлиги сабабли, бу ерда туркистонликлар кўп тўпланган эди. Улар, асосан, шаҳарнинг ғарбий дарвозаси яқинида жойлашган “сиши” (ғарбий бозор) атрофида жойлашган эди. Ана шу бозорда ва бозорга олиб келадиган асосий йўллар бўйида сонсаноксиз катта-кичик ошхоналар, нонвойхоналар очилган. Чангъанда бир туркистонлик бой кишининг ошхонаси “Хужи жюси” (“Хўр маликаси ресторани”) деб номланган. Ресторанларга ном қўйишда кўпинча аёллар исмидан фойдаланилган.

Туркистонликлар ошхонаси ва таомлари шу қадар оммавий бўлган эканки, кўзга кўринган хитой зиёлилари ҳам шу ресторанларга бориб овқатланиш ва меҳмон кутишни маъқул

кўрган. Бу ҳақида йирик Хитой шоирлари шеърлар ҳам тўқишган. Тан сулоласи кўҳна тарихининг (Жю Танг Шу) “Юйфу жи” (Маъиший хизмат маъносини англатади) бобида Чангъан шаҳрида “Хулар таомлари” сеvimли таомлар бўлиб қолган “бойлар зиёфати хулар таомидан иборат бўлар эди”, деб зикр этилади. Шимолий сулолалар (386-550) даврига оид “Чимин яошу” (Халқ хунарлари маъносини билдиради) номли бир асарда Хитойнинг ғарбий томонидаги мамлакатлардан келтирилган таомларни тайёрлаш ва меваларни сақлаш услублари баён этилган. Ана шу асарда “Хулар таомларини тайёрлаш услуби”, “Хулар қовунини сақлаш услуби”, “Хулар шўрваларини тайёрлаш услуби” каби боблар мавжуд. Хан сулоласи тарихида (Хан Шу) “ху бинг” (хулар нони) сўзининг кўп учраши ва “нон” сўзини ифода қилиш учун “нонг” деб ўқиладиган махсус иероглиф яратилиши ноннинг Хитойга тарқалган вақти милоддан аввалги асрларга бориб тақалишини билдиради. Шу даврга оид манбаларда “нонг” ёки “хубинг” ачитилган бир бўлак хамир (хитойча “мантоу”) олов ёқилган ўчоқларда пиширилар эди, деб кўрсатилган. Нонга седона сепилиши ва нонвойхоналар олдидан тонг саҳарда ўтилса, атрофни иштаҳа очадиган хушбўй хид камраб олиши ва бундай нонлар “хумабинг”, деб аталиши айtilган. Бундай нон хангомаси машҳур Хитой шоири Бай Жюйи (Бо Жюйи деб ҳам айtilади 772-846 йй.яшаган) шеърларида ҳам ўз аксини топган.

“Чимин яошу” номли асарда ёзилишича, “хубинг” турлари кўп бўлиб, айримларига қийма солинган. Қийма солинган “хубинг”-бир бўлак хамир ичига икки қадоқ гўшт, оқ пиёз, доривор, туз кабилардан қилинган қийма солиб, оловда пиширилади, хамирнинг юз томони дарҳол шишиб чиқади”, деб кўрсатилган. Мазкур “гўштли нон”нинг таърифланишидан кўриниб турибдики, у сомсанинг худди ўзи.

Келтирилган маълумотлар Хитойга Марказий Осиёдан таомлар фақатгина Танг сулоласи давридагина эмас, балки ундан бир неча аср аввал борганлигидан далолат беради⁵⁴.

Маҳмуд Қошғарийда таърифланган бундай нонларнинг айрим хиллари нафақат Қорахонийлар даврида, балки бизнинг

⁵⁴ Хўжаев А. Фарғона водийсининг Хитой билан савдо билан алоқалари // Moziydan sado. 1(25). 2005. 48-б.

кунимизгача ҳам етиб келган. Фикримизнинг исботи тариқасида элшунос олим Улуғбек Абдуллаевнинг ушбу маълумотларини келтириб ўтаемиз:

“Ўтроқ халқларнинг таомларида хамир овқатлар алоҳида ўрин тутган. Бугдой, арпа, маккажўхори, жўхори унларидан тайёрланган хамир кўплаб анъанавий таомлар пиширишда асосий маҳсулот ҳисобланган. Кўптирилган хамирдан турли хилдаги ва ўлчамдаги нонлар пиширилган. Хамир ачитқиси сифатида одатда олдинги кўптирилган хамирдан қолдирилган бир бўлак хамир ишлатилган. Ўтроқ аҳоли томонидан тайёрланган нонлар ичида диаметри 20-25 см. бўлган нон кенг тарқалган ва бундай нон “уйнони”, “обинон”, деб юритилган. Турли маҳсулотлар кўшиб тайёрланадиган *қаймоқли нон* (ёки *ёғли нон*), *жиззали нон*, *пиёзли нон*, *қовоқли нонлар* аҳоли томонидан мазали нонлар сифатида севиб истеъмол қилинган. Фарғоналиклар кичикроқ кўринишдаги *кулча нонларни* ҳам тайёрлаганлар. Бундай *кулча нонларни*, ҳар нон ёпилганда, болалар учун махсус тайёрлаш одат тусини олган.

Байрам ва оилавий маросимлар учун аксарият ҳолларда махсус *патир нонлар* ҳам ёпилган. Водий ўтроқ аҳолиси орасида патирнинг икки хилини тайёрлаш кенг тарқалган эди. Биринчиси 30-40 см. диаметри, иккинчиси эса 25-30 см. диаметр ўлчамдаги қатма-қат қилиб ясалган *қатлама-патир*. *Қатлама-патир* хамирига, одатда, кўй ёки мол ёғи қўшилган.

Шаҳар ва унга туташ катта қишлоқларда махсус нонвойлар томонидан *ширмай нон*, *ширмай кулча* ёпиб бозорларда сотилган. Умуман, шаҳар бозорларида сотиш учун махсус нонлар - бозор нонлари ҳам тайёрланган. Бундай нонларнинг юзига зирavor ўсимлик донларидан (кунжут, седана) сепилган ва ўзига хос тарзда безак берилган.

XIX-XX аср бошларида Фарғона водийсидаги турли этник жамоаларда, айниқса қишлоқ жойларида маккажўхори унидан пиширилган *зоғора нон* кенг тарқалган эди. У кўпроқ аҳолининг камбағал қатламининг асосий нон маҳсулотларидан бири сифатида истеъмол қилинган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган нонлар асосан тандирда ёпилган. Тандир ўз шаклига кўра водийнинг барча этник жамоаларида деярли бир хил кўринишга эга бўлиб, фақат катта-кичиклиги ва ўрнатилиш (қурилиш) усули билан фарқ қилган.

Водий аҳолиси биз ўрганаётган даврда тандирни асосан киши белидан юқориқроқ баландликда қурилган махсус супа устига ётқизилган ҳолда ўрнатганлар.

Бундан ташқари, вертикал ҳолда қурилган “ер тандир” деб номланувчи тандирларни ҳам учратиш мумкин эди. Шарқий Туркистондан водий ҳудудига кўчиб келган уйғурларда XX асрнинг 20-йилларига қадар шундай усулда қурилган тандирларни учратиш мумкин бўлган. Бу усулда ерга қурилган ер тандирлардан водийнинг чорвадор халқлари ҳам фойдаланганлар.

Нон тайёрлаш билан асосан аёллар шуғулланганлар. Шаҳар бозорида сотиш учун тайёрланадиган нонлар эса аксинча аксарият ҳолларда эркак нонвойлар томонидан ёпилган.

Нон қадимдан инсонлар учун асосий озиқ-овқат маҳсулоти бўлганлиги боис, унга бўлган ҳурмат, уни қадрлаш аҳоли орасида, айниқса Марказий Осиёнинг ўтроқ халқларида одоб-ахлоқ нормаси даражасига кўтарилган. Оилада фарзандлар болалик давриданок нонни эъозлаш, уни исроф қилмаслик руҳида тарбияланган. Дастурхонга тортилган нон оила бошлиғи томонидан синдирилган. Нонни пичоқ ёки бошқа кесувчи буюмлар билан ушатиш нонга бўлган ҳурматсизлик сифатида баҳоланган. Нон ўтроқ аҳолида алоҳида нон сандиқларда, ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ аҳолида эса жундан тўқилган махсус нон халталарда сақланган.

Ўтмишда аҳоли орасида, айниқса чорвадор халқларда, хусусан, фарғоналик турк, юз, қурама, кипчоқ ва қирғизларда турли хилдаги нонларни қозонда пишириш кенг тарқалган бўлиб, бу кўчманчилик турмуш тарзи билан узвий боғлиқ бўлган.

“Чевати”, “қотирма”, “чалпак”, “чўзма”, “юпқа”, “қатлама-патир”, “қатлама”, “ғилминди” каби номлар билан аталувчи қозонда пишириб олинадиган нонлар биз кўриб чиқаётган даврда водийликларда анча оммалашган эди. Ушбу нонларни тайёрлаш усули барча этник жамоаларда ўхшаш бўлиб, уларнинг айримлари қуруқ қозонда қотириб олинса, бошқалари эса қозонга ёғ суртилиб ёки қуйилиб, унда пишириб олинган. Масалан, водийлик турклар ҳамирдан катта ва юпқа қилиб, айлана шаклда ясалган нонни қозонда ёғ солмасдан, қотириб олганлар. Бу нонни улар “чевати” деб атаганлар. Худди шундай усулда қозонда тайёрланган нон фарғоналик қурамаларда “юкма”, кипчоқларда эса “юпқа” деб аталган.

Хамирни бундан ҳам нафис қилиб ёйиб, қозонни озрок ёглаб пишириб олинган бошқа таом эса “Чўзма” деб аталган. Чўзма нон чевати нонга нисбатан анча юмшоқ бўлган. “Қатлама”, “бўғирсоқ”, “сомса” каби хамирдан тайёрланган пишириқлар эса қозонга ёғ солиб пишириб олинган. Тўғри, сомсанинг баъзи хиллари тандирда ҳам пиширилган”⁵⁵.

2. Хамирли таомлар.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида умоч, угра сингари таомлар ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Qijma ogra – бир хил хамир номи; уни чумчуқлар тили каби юпка ва қинғир қилиб кесилади.

Sarmachiq – угра ошнинг бир тури. Хамирни нўхатдай майдалаб, кесиб тайёрланади, Буни касал ва касалга ўхшашлар ичишади⁵⁶.

Tutmach – туркларнинг машхур овқати. Бу овқат Искандар Зулқарнайнга нисбатли овқатдир. Шундайки, Искандар зулматидан чиққач, озиқлари камайиб қолган одамлар очликдан кўрқиб, унга: “Бизни оч қўйма, оч тутма”, деган гап мазмунида “Бизни тутма, оч, қўйиб юбор, бизлар юртимизга кетайлик”,- деганлар. Искандар билимдонлар билан кенгашган ва улар шу оватни тайёрлаганлар. Бу овқат гавдага қувват бериб, юзни қизартирар, тезда ҳазм бўлмас экан. Бу овқат ейилгач, сувидан ҳам ичилар эди. Турклар бу овқатни кўргач “*Тутмач*”, деб атадилар. Асли *тутма ач*, яъни “*оч тутма*” демакдир⁵⁷.

Маҳмуд Қошғарий таърифлаган *тутмач*, яъни уваланган хамир солиниб пиширилган суяқ умоч ошни халқимиз қадимдан суйиб истеъмол қилганлиги ҳақида ҳозир кексалардан кўп марта эшитамиз. Жумладан, 1928 йили Наманган вилоятининг Косонсой туманига этнографик экспедиция ташкил этган элшунос олим М.Андреев маҳаллий аҳолининг сеvimли таомларидан бири “*Тутмоч*” эканлигини таъкидлаб ўтган⁵⁸. Қизиғи шундаки, Фарғона

⁵⁵ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...122-124-б.

⁵⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том..480-б.

⁵⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том..422-б.

⁵⁸ Андреев М. Поездка летом 1928 г. в Касансайский район (Север Ферганы)

// Известия общества для изучения Таджикистана и Иранских народностей за его пределами. Том I. Ташкент, 1928. С. 122.

вилоятининг Олтиариқ тумани Повулғон қишлоғида “Умоч ота” номи билан боғлиқ зиёратгоҳ ҳам мавжуд. Ушбу зиёратгоҳ ҳақида севимли ёзувчимиз Анвар Обиджон шундай фикр билдиради:

“Умоч отани “Омоччи ота” сўзи билан боғлашга ҳам уринишди. Бундай кимсалар яқин ўтмишда “Умоч” деган таом бўлганини, баъзи бир кампирлар ҳозирда ҳам пишириб туришларини билмасликларига гувоҳи бўлдим. Бу шундай овқатки, аёллар намланган кафтларида унни укалаб, хамир шаклиги келтиришади. Кафтдан пилта-пилта бўлиб тўкилган хамир бўлакчаларини ғалвирдан ўтказишади. Ғалвирда қолган каттароқ бўлакчаларни яна кафтда ишқалаб майдалашади. Бармоқдан қайчилаб ташлаган тирноқ бўлакларини эслатувчи бу майда хамирчалар сутга солиб қайнатилса, “Умоч” деган ўта мазали таом пайдо бўлади.

Айтишларича, қадим замонда Повулғон қишлоғидан анча четдаги овлоқ жойда туну кун саждадан бош кўтармайдиган авлиёсифат бир кимса пайдо бўлиб, ўзига қапа тикибди. Тошлоқ ердан кичик булоқ чиқиб, атрофига экилган ниҳоллар барқ уриб ўсаётгани кишиларни ҳайратга солибди. Бу художўй кимсанинг бирикки таноб буғдойзори ҳам бўлар экан. Шу буғдойларни ўзи қўлтегирмонда унга айлантириб, хамирчаларни сигирнинг сутига қўшиб қайнатиб, нукул умоч билан тамаддиланар экан. Шу боисдан уни Умоч ота деб атаган эканлар”⁵⁹.

Айтиб ўтиш жоизки, Махмуд Қошғарий яшаган даврдан бу кунга қадар бўлган ўн аср давомида хамирли таомларнинг тури ҳам кўпайиб борди. Бунинг сабаби шундаки фарғоналиклар асрлар мобайнида водий ҳудудига кўчиб келган бошқа халқларнинг миллий таомларини ҳам ўзаро ўзлаштирдилар. Элшунос олим Улуғбек Абдуллаев бу ҳолатни қуйидагича изоҳлайди:

“Фарғона водийси аҳолиси ушбу ҳудудга кўчиб келган халқлар учун анъанавий ҳисобланган бир неча турдаги таомларни этномаданий алоқалар натижасида ўзлаштириб олганлар. Хусусан, Шарқий Туркистондан водийга кўчиб ўтган уйғур ва дунгонлардан манти ва лағмон каби хамир овқатларни тайёрлаш усулларини ўрганиб олганлар. Бу таомлар ўша даврлардаёқ Марказий Осиёнинг

⁵⁹ Абдулахатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. –Т.: “Шарқ”, 2005. 36-б.

деярли барча халқлари орасида тарқалиб улгурган эди. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш керакки, манти ва лағмон каби уйғур-дўнғон анъанавий таомлари Ўзбекистоннинг бошқа худудларига нисбатан Фарғона водийси аҳолиси орасида анча оммалашган эди. Бунинг сабаби, биринчидан, фарғоналикларнинг Шарқий Туркистон аҳолиси билан қадимий мустаҳкам алоқалари бўлса, иккинчидан, Марказий Осиё худудига Шарқий Туркистондан кўчиб ўтган уйғур ва дўнғон халқларининг водий худудида нисбатан кўп сонлилиги ҳамда ғуж жойлашганлигидир.

“Манти” асли хитойча сўз бўлиб, “юмалоқ хамир” (ман-хамир, ту-юмалоқ) маъносини беради⁶⁰. Таом номининг этимологиясидан кўриниб турибдики, масаллик хамирга юмалоқ холда ўралиб махсус идишда, буғда пишириб олинади.

“Лағмон” дўнғонча “лёмьян”, яъни совутилган ёки чўзилган хамир сўзларининг бузилган шаклидир⁶¹. Бу таомни тайёрлашда узун қилиб чўзилган хамир қаламчалари даставвал сувда пишириб олинган. Сўнгра турли масаллик аралашмасидан иборат қайла кўшиб истеъмол қилинади⁶².

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, X-XII асрларда хамирли таомлар аجدодларимизнинг кундалик турмушида кўп истеъмол қилинган. Айниқса, дардманд кишиларни дармонга кириб тузалиб кетишларида бундай таомларнинг аҳамияти катта бўлган кўринади.

2. Сут билан боғлиқ маҳсулотлар.

Халқимизнинг “Оқлиқ бўлса, очлик йўқ”, деган қадимги ҳикматида сут бор жойда очлик бўмаслиги таъкидланади. Чиндан ҳам сутдан қатиқ, пишлоқ, қаймоқ, сузма, чалоб, айрон, қимрон, қимиз, қурт сингари егуликлар тайёрланади. Демак, ўтмишда кимнинг хонадонидида сигири бўлса, уларни даҳшатлик очлик балоси кўркувга сола олмаган. Чунончи, Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида сут билан боғлиқ таом ва маҳсулотлар номи зикр қилинади:

⁶⁰ Бу ҳақда қаранг: И.Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси.— Т., 1994. 166-б.

⁶¹ Бу ҳақда қаранг: М.Савуров. Дўнғон таомлари.— Т., 1989. 9-б.

⁶² Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...126-б.

Uzitma – пишлок.

Ikduk – сут ва қаттиқдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарса⁶³.

Suvuq jogurt – суюқ қатик.

Qajaq – қаймоқ⁶⁴.

Ikduk – сут ва қаттиқдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарса⁶⁵.

3. Гуруч ва дон маҳсулотлари билан боғлиқ таомлар.

Маҳмуд Қошғарийнинг туркий халқларнинг анъанавий таомлари орасида гуруч ва дон маҳсулотлари билан боғлиқ таомлар алоҳида ўрин эгаллаган бўлиб, “Девону луғотит турк” асарида жумладан қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Tuturqan – гуруч⁶⁶.

Qogurmach – кўғирмоч, қовурилган буғдой.

Uva – бир таом оти. Гуручни қайнатиб, сўнг совук сувга солинади, кейин сувини тўкилиб, шакар солинади, совуклик учун ейилади⁶⁷.

Qavut (*қағут* шакли ҳам бор) - янги туққан хотинлар овқати. Қовурилган тарик; уни ёғ ва шакарга қориб ейилади⁶⁸.

Korshak – тарик, қўноқларнинг мағзини айириб, сув ёки сутга қайнатиб, сўнг устига ёғ қўйиб ейиладиган овқатнинг номи.

Qagut – сўкдан қилинадиган бир хил овқат. У шундайки: сўкни қайнатиб, кейин қуриб, тегирмонда тортилади, сўнг ёғ ва шакар билан қорилади, яъни ҳолва толқон қилинади. Бу сеvimли таомлардандир.

Vixsi – бир хил овқат: буғдойни қайнатилади, кейин уни бодом мағизи билан қўшиб хумчага солинади, устига арпа суви қуйилади ва шу ҳолда қўйиб ачитилади. Буғдойини ейилади, сувини ичилади.

Surush – дони қотмасдан бурун олиб, қовириб, янчиб ейиладиган буғдой қисми⁶⁹.

⁶³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...130, 215-б.

⁶⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...179, 181-б.

⁶⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...130-б.

⁶⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...116, 475, 454-б.

⁶⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том... 117-б

⁶⁸ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...178-б.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, X-XII асрларда ҳам гуруч ва дон маҳсулотлари билан боғлиқ таомлар тури турлича бўлиб, ҳозирга қадар аҳолининг кундалиқ турмушида асосий таомлар бўлиб қолмоқда. Бу ҳақида элшунос олим Улуғбек Абдуллаев шундай ёзади:

“Аҳоли нафақат бугдой, балки бошқа бошоқли экинлар (маккажўхори, жўхори ва тарик) донидан ҳам ун тайёрлаб, ундан турли хилдаги иссиқ таомлар пиширганлар. XIX аср охирларига келиб водийда жўхори етиштиришга алоҳида эътибор қаратилган ва аҳоли орасида айнан ушбу бошоқли экин донидан тайёрланган ун ва ёрмасидан таом тайёрлаш сезиларли даражада ошди. Хусусан, жўхори ёрмасидан пишириладиган “гўжа”, (“гўжа ош”) нафақат ўтроқ балки ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳоли орасида ҳам оммалашди.

Гуручдан тайёрланган турли хилдаги овқатлар ўтроқ аҳоли таомномасида алоҳида ўрин эгаллаган. Маства, хўрда, сутли ош, ширгуруч, шовла, палов каби суюқ ва қуюқ таомларни тайёрлашда гуруч асосий масаллиқ ҳисобланган. Гуручдан ўзбек ва тожик халқларининг энг сеvimли таоми - палов тайёрланган.

Фарғоналиклар орасида “ош” атамаси билан кенг тарқалган ушбу лаззатли таомнинг бир неча хили тайёрланган⁷⁰. Айниқса, маҳаллий девзира навли гуручдан кўйнинг ёғ-гўштига тайёрланган қовурма палов аҳоли орасида севиб истеъмол қилинган.

Тўғри, ўтмишда кўпроқ бадавлат хонадонларгина паловни мунтазам тайёрлаш ва истеъмол қилиш имкониятига эга бўлганлар. Зеро, ушбу тўйимли, шифобахш, айни вақтда қимматга тушадиган таомни доимо тайёрлаб истеъмол қилишга аҳолининг камбағал қатламида имконият бўлмаган, албатта. Бироқ барча хонадон соҳибалари палов тайёрлашни яхши билганлар.

Экин майдонларида етиштирилган мош ва ловияларни гуруч овқатларга қўшиб, ўзига хос лаззат берувчи “мошкичир”, “мошхўрда” каби таомлар ҳам тайёрланилган.

⁶⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том... 349, 385, 399, 443-б.

⁷⁰ Палов, унинг хиллари ва тайёрлаш усуллари ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: Маҳмудов К. Узбекский плов. – Т., 1979; Ўша муаллиф. Пловы на любой вкус. Т., 1989; Ўша муаллиф. Блюда узбекской кухни. – Т., 1985 ва бошқалар.

Дарвоке, фарғоналик яримўтроқ аҳоли вакилларининг ўтроқ турмуш тарзига ўтиб, деҳқончилик билан шуғулланаётган гуруҳлари таомларида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Бу, аввало, улар таомномасида ўсимликдан тайёрланадиган озиқ-овқатлар таркибининг кенгайиб боришида ўз аксини топди. Хусусан, ўтроқ аҳоли томонидан мунтазам тайёрланадиган хамир ва гуруч овқатлар ўтроқлашган қирғиз, қипчоқ, турк, юз, қурама каби этник жамоалар таомномасида ҳам мустаҳкам жой ола бошлади. Бу гуруҳлар учун атала, гўжа, угра, чучвара каби таомлар деярли тез-тез тайёрланиб истеъмол қилинадиган озиқ-овқатларга айланиб борди. Хўрда, мастава, шовла ва ҳатто палов каби гуручдан тайёрланадиган таомларни ҳам аста-секин ушбу этник гуруҳлар ўз миллий таомлари сифатида эъзозлайдиган бўлдилар.

Шубҳасиз, кўрсатиб ўтилган хамир ва гуручдан тайёрланадиган таомларнинг ўтмишда чорвадор бўлган этник жамоаларда тарқалиши уларнинг турғун ўзбек, тожик ва уйғур халқлари билан олиб борган изчил хўжалик-маданий алоқаларининг маҳсулидир⁷¹.

4. Гўшт билан боғлиқ таомлар.

Барчамизга маълумки ўзбек миллий таомларининг барчаси гўштли, гўштсиз таом йўқ дейиш мумкин. Зеро, бундан анъанавий гўштли таомлар қадимдан туркий халқларга хос эканлиги Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам ўз ифодасини топган.

Sugut – ичак ичига гурунч, гўшт ва хушбўй дориворлар солиб, пишириб ейиладиган ҳасип.

Tobiq – тўпиқ сўнгакларидан қилинадиган овқат.

Tormak – тухум ва гўшtdан тайрланадиган овқат⁷².

Sim-simraq (чигиллар сўзи). –овқат тури. Қалла қайнатилиб пиширилгач, майда қилиб тўғралади, сўнг дориворлар билан бирга идишга солинади ва устига ачиган қатиқ солиниб, у сингигач, ейилади.

Qazi jag - от қорнининг ёғи (қазии ёғи). Туркларнинг энг ёқимли гўшти шудир.

⁷¹ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...126-128-б.

⁷² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...338, 361, 441-б.

Sokloncho – қовурма⁷³. Маълумотларга кўра қовурма Марказий Осиёнинг кўплаб халқларида, айниқса, хўжалиги чорвачиликка ихтисослашган этносларда кенг тарқалган эди. Уни тайёрлаш йўли анча содда бўлиб, сўйилган ҳайвоннинг гўшти ҳамда баъзи бир истеъмол учун яроқли бўлган ички аъзолари (буйрак, жигар, юрак ва бошқа) қозонда қўйнинг думба ёғига қовурилган. М.Т.Айтбоев қирғизларда икки хил “қовурма” тайёрланганлигини ёзади. Биринчисида, яримўтроқ ўзбеклардагига ўхшаш тарзда, яъни майдаланган гўшт фақат ёғда қовуриб олинган, иккинчисида эса озроқ микдорда сув ҳам қўшилган. Сув қўшмасдан тайёрланган қовурма “қора қовурдоқ” (“қора куурдак”) деб аталган⁷⁴.

Jun – жигарга яқин ерда жойлашган, унга улашган безли гўшт. Уни эрақлар эмас, хотинлар ейди.

Meniladi: er meniladi: – одам мия (димоғ)ни еди. Асли тўғриси қуйидагича: бу мия учун қўй сўйиш керак, деган маънони билдиради. Бу қўйнинг энг қимматли аъзосидир. Биров ҳурмати учун қўй сўйилиб, мия тақдим қилиш энг буюк ҳурматдир. Сўнг бу сўз олдида яхши таоми бор ҳар бир одам учун ҳам аталадиган бўлган⁷⁵.

Ҳайвон гўштини энг яхши қисмини меҳмонга бериш одати туркий халқларга хос одат бўлиб, бу ҳақида илмий адабиётларда кўплаб маълумотлар учрайди. Мазкур одат тўғрисида Улуғбек Абдуллаев жумладан шундай ёзади:

“Маълумки, Марказий Осиё халқларининг энг буюк фазилатларидан бири бу - меҳмондўстлигидир. Ўзбек, тожик, қирғиз, туркман, уйғур каби халқларда азалдан меҳмон кутиш ва уни ҳурматлашнинг ўзига хос анъаналари шаклланган. Ушбу анъаналар ўзбеклар орасида кенг тарқалган “Меҳмон отангдан улуғ”, “Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан” каби халқ мақолларида ўз ифодасини ёрқин топган. Хонадонга ташриф буюрган меҳмонга катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатилиб, имкон қадар энг яхши таом тайёрланган. Бу борада ҳам ўтроқ ва яримўтроқ ва яримкўчманчи халқларда ўзига хос удумлар таркиб топганки, бу удумлар ҳам азалий турмуш тарзи билан боғлиқ. Чунончи, ўтроқ аҳоли меҳмон

⁷³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...150, 243, 260-б.

⁷⁴ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...133-б.

⁷⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...373, 413-б.

учун имкон қадар палов тайёрлашга ҳаракат қилганлар. Ўтмишда чорвачилик билан машғул бўлган этник жамоаларда эса, хусусан фарғоналик қирғиз, қипчоқ, қурама, турк, юзларда меҳмон ҳурматиға қўй сўйиш одати бўлган. Хонадон эгалари даставвал сўйилган қўйнинг жигари ва ёғидан қовуриб, меҳмон дастурхонига тортганлар. Сўнгра қўй гўштидан шўрва тайёрлаган. Ушбу чорвадор халқларда мавжуд бўлган меҳмон учун пишган гўштнинг энг “хурматли” қисмини улашиш одати эътиборга лойиқдир. Бу одатни деярли барча чорвадор халқларда учратиш мумкин⁷⁶. Хусусан биз сўз юритаётган фарғоналик қирғиз, қипчоқ, турк, юз, қурама каби ярим ўтроқ ва ярим қўчманчи этник жамоалар ҳам бу одатга амал қилганлар.

Шуни ҳам айтиш керакки, пиширилган гўштнинг қайси қисми “хурматли” ёки “фахрли” ҳисобланиши борасида этник жамоалар турлича тушунчаларға эға бўлганлар. Масалан, яримўтроқ ва яримқўчманчи ўзбекларда, хусусан қипчоқ ва қарлуқларда қўйнинг орқа оёқ қисмидаги иликли суяги (“тўқмолок”) ҳамда тўши ва гўштли қовурғаси энг “фахрли” қисмлари ҳисобланган⁷⁷. Аксарият қирғиз уруғларида эса қўйнинг думғаза (уча)си энг “фахрли” қисм ҳисобланган⁷⁸.

Ушбу одатнинг барча чорвадор туркий қабилаларда мавжуд бўлганлигининг ўзи, шубҳасиз яна бир бор бу этник жамоаларнинг этногенези бир асосда эканлигини ҳамда бу халқлар узок давр мобайнида ўзаро этномаданий алоқаларда бўлганликларидан далолат беради⁷⁹.

Otmak tormanladi – овқатға тухум, гўшт, нон ва бошқалар солиниб қовурма қилинди⁸⁰.

⁷⁶ Бу ҳақида қаранг: Патапов Л.П. Пища алтайцев / СМАЭ. Т. XIV. Л., 1953; Ильминский И.Н. Древний обычай распределения мяса сохранившийся у киргизов // Изв. Археолог. Об-во. Т. II. Вып.3. 1861; Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи... С. 158-161.

⁷⁷ Бу ҳақида қаранг: К.Шаниязов. Узбеки-карлуки... С. 127-128; Ўша муаллиф. О традиционной пище узбеков ... С. 107.

⁷⁸ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи... С. 161.

⁷⁹ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...129-132-б.

⁸⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...321-б.

Туркий халқларининг анъанавий таомлари юзасидан тадқиқот олиб борган мутахассислар Маҳмуд Қошғарий давридаги таомлар шу кунгача истеъмол қилинишини таъкидлайдилар. Масалан, бу ҳақида элшунос олим Улуғбек Абдуллаев қуйидаги маълумотларни келтиради:

“XIX-XX аср бошларида аҳоли гўшти турли усулда пиширганлар: гўшт қайнатилган, қовурилган, димланган ва ҳатто қуриштиб ҳам қўйилган. Гўшти қай ҳолатда истеъмол қилиш кўп жиҳатдан этнос турмуш тарзи, хўжалик фаолияти ва албатта маҳаллий шарт-шароитга ҳам боғлиқ бўлган.

Ўтмишда кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадор қабилаларда қадимдан қўй ёки эчки гўштини бутунлигича - нимталанмаган ҳолда пишириб олиш усули тарқалган эди. Айниқса, яйловда қўй ва эчки боқаётган чўпонлар шу тарзда гўшти пишириб истеъмол қилганлар. Бутунлигича қўй ёки эчки гўшtidан “кўмма” ёки “тандир кабоб” деб номланувчи ўта лаззатли таом тайёрланган. Ўзига хос тарзда пишириб олинadиган бу таомни тайёрлаш усули кўплаб адабиётларда баён этилган. Масалан, яримўтроқ ўзбекларда бу таомнинг тайёрланиши ҳақида академик Карим Шониёзов шундай ёзади: “Сўйилган қўй ёки эчки териси шилиниб олингач, яхлит ҳолда ички аъзоларидан тозаланади. Истеъмол учун яроқли аъзолари яна қоринга жойлаштирилиб, у қайта тикилади. 60-70 см чуқурликдаги ўзига хос ўчоқ (тандир) қовланиб, у яхшилаб қиздирилган ва шу ўчоққа гўшт туширилган. Гўшт ҳайвоннинг бел томони билан, ўчоқ тубидаги чўғга тегмайдиган ҳолда жойланган. Бунда сўйилган ҳайвон оёқларига қўшиб боғланган темир хивич ўчоқ четларига қадалиб, унинг чўғга тегиб қолишидан сақлаб турган. Нимталанмаган гўштининг устига даставвал сўйилган ҳайвоннинг жундан тозаланган териси ёпилган. Сўнгра ўчоқ усти беркитилган. Буғ чиқиб туриши учун эса ҳайвоннинг киндик қисмига қамишдан махсус тайёрланган найча ўрнатилган. Найчанинг бир учи тандир - ўчоқдан ташқарида қолган”⁸¹.

Бу усулда гўшти пишириб олиш қирғизларда, хусусан водийлик қирғиз уруғларида ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳақида этнографлардан М.Т.Айтбоев ва С.М.Абрамзонлар ўз асарларида

⁸¹ Бу ҳақида қаранг: К.Шаниязов. О традиционной пище узбеков // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. –Т., 1972. С. 106.

маълумот берадилар⁸². Шунинг таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро вилоятидаги баъзи туманларда, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятининг деярли барча туманларида ҳамда Тожикистон ва Афғонистон ҳудудида гўштдан яхлит ҳолда таом тайёрлаш, хусусан “тандир кабоб” пишириш ўтмишда кенг тарқалган эди.

Бизнинг материалларимиз XIX-XX аср бошларида Фарғона водийси тоғолди ҳудудларида яшаётган яримкўчманчи аҳолида, айниқса водий ҳудудидаги тоғ яйловларида чорва боқаетган чўпонлар орасида ҳам гўштни нимталамасдан, яхлит ҳолда ўзига хос “ер ўчок”ларда пишириб олиш усули мавжуд бўлганлигини кўрсатмоқда. Ҳар ҳолда ўтмишда, чорвачилик билан шуғулланган водийлик кекса ахборотчилар гўшт пиширишнинг бу усули ҳақида ёрқин хотираларга эгалар.

Фикримизча, гўштни “ер тандир”, “ер ўчок”ларда яхлит ҳолда пишириб олиш усули узок тарихга эга бўлиб, бундай таом тайёрлаш усули илк бор қадимий овчи қабилаларда қўлланилган бўлса керак.

Баъзи этник жамоаларда сўйилган ҳайвон гўшти катта бўлақларга (2 ёки 4 қисмга) ажратилган ҳолда ҳам “ер тандир”ларда пишириб олинган.

Йирик қисмларга ажратилган гўшт бўлақлари чорвадор халқларда асосан қайнатилиб истеъмол қилинган. Гўшти алоҳида, шўрваси алоҳида дастурхонга тортилган.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, аждодларимиз учун қўй, мол, от сингари уй ҳайвонларининг гўштлиридан тайёрланган кази, ҳасиб, гўшт қовурма, суяк шўрва, калла гўшти энг ёқимли таомлардан бири ҳисобланган. Айниқса, азиз меҳмонлар учун қўй сўйиб, қўйнинг энг қимматли аъзоси бўлган қисмларини меҳмонга илинишдек ажойиб одатлари туркий халқларни ниҳоятда меҳмондўст эканлигидан далолат беради. Мазкур маълумотлар бизга

⁸² Бу ҳақида қаранг: Айтбоев М.Т. Пища киргизов XIX и начало XX веков // Известия АН Кирг. ССР. Сер. Общест. наук. Том. V. Вып. I. – Ф., 1963. С. 19; Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф., 1990. С. 157-158-б.

Қорахонийлар даврига доир гўштли таомлар ҳақидаги тасаввуримизни бойитишда ёрдам беради.

5. Суюқ таомлар.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида гуруч ва гўштга боғлиқ таомлар билан бирга суюқ овқатлар, яъни шўрва ва бошқа овқатлар тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд.

Bulgama – ёғи ҳам йўқ, мазаси ҳам йўқ ёвгон ош.

Bulduni – ичига узум ёки майиз солиб тайёрланадиган овқат (канжокча).

Oz – ёғ, *ўзлук мўн*– ёғлиқ шўрва.

Mon – шўрва. Яғмоларда эшитдим, мўн келдур деганларида увралик шўрва хозирлаганларини кўрдим⁸³.

Lantu – бир хил таом. Сув, қор, муз каби нарсалар қўйиб совитилади. Сўнг ичига кўкатлар солинади. Совуқлик ўрнида ейилади.

Samduj – иссиқ, совуқликда ўртача бўлган, табиатга ёқадиган таом номи⁸⁴.

6. Ичимликлар.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида бўза, шарбат, қимиз сингари ичимликлар тўғрисида маълумот келтириб ўтган.

Buxsum – тарик, сўқлардан қилинган ичимлик, бўза⁸⁵.

Туркий халқларнинг бўза ичимлиги ҳақида элшунос У.Абдуллаев шундай ёзади: “Аҳоли томонидан ўтмишда қимиздан ташқари кишини маст қилувчи ичимликлардан яна “бўза” ва “мусаллас” ҳам тайёрланган. Гарчи ушбу ичимликлар аҳоли орасида кенг истеъмолда бўлмаса-да, ҳар ҳолда аҳоли ушбу ичимликларни тайёрлаш билан шуғулланганлар. Бўза тарик ва арпани ачитиш йўли билан тайёрланган. У айниқса яримўтроқ ва яримкўчманчи ўзбеклар орасида кенг тарқалган эди”⁸⁶.

Uxak – ўрик– туршакдан сиқиб олинандиган сув, уни ичилади⁸⁷.

⁸³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...72, 327, 453-б.

⁸⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...255, . 258-б.

⁸⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...447-б.

⁸⁶ Бу ҳақида қаранг: Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого ... С. 126-127.

⁸⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...144-б.

XIV асрда яшаб ўтган араб олими Ибн Баттутанинг Марказий Осиёга қилган саёҳатида маҳаллий аҳолини мева шарбатини истеъмол қилиши ҳақида маълумотлар учрайди: “Вобкент – чиройли шаҳарча, унда ариқлар, боғлар сероб. Шаҳар аҳолиси йил бўйи уйида узум сақлайди. Уларни *олу* деб аталадиган меваси бор. Шу меваларни куришиб, қоқи қилиб Ҳиндистон ва Хитойга олиб боришади. Шу меванинг устидан сув қуйиб шарбатини ичишади. Янгилгида ширин бу мева куритилганда тахиррок бўлиб қолади. Меванинг асосий қисми гўштидан иборат бўлиб на Андалусияда, на Сурияда шунга ўхшаш мевани ҳеч кўрмаганман”⁸⁸.

Chagir – шарбат.

Chagir – ичкилик, май. Бу сўз икки қарама-қарши маъно билдирувчи сўзлардандир.

Qimiz – қимиз бу йилқи сути бўлиб, уни саноч-мешларга солиб ачитилади⁸⁹.

Маҳмуд Қошғарийдан бир неча аср бурун ҳам туркий халқларнинг анъанавий ичимлиги қимиз ҳақида маълумотлар мавжуд. Жумладан, милоддан аввалги биринчи асрга оид Хитой ёзма манбаларида Осиёлик кўчманчиларнинг қимиз истеъмол қилиши қайд этилган.

Бу ҳақида У. Абдуллаев қуйидагиларни келтиради:

“Фарғоналиклар нафақат мол, қўй ва эчки, балки имкон қадар от (бия) сутидан ҳам фойдаланганлар. Чорвадор халқларнинг энг қадимий ичимликларидан бири ҳисобланган “қимиз” асосан бия сутидан тайёрланган⁹⁰.

Биз кўриб чиқаётган даврда чорвачилик хўжалигида йилқичилик асосий ўринни эгаллаб турган бир қатор этник жамоаларда, хусусан қозоқ, қирғиз ҳамда яримкўчманчи ва яримўтроқ ўзбек уруғларидан лоқай, қипчоқ, юзларнинг айрим гуруҳларида одамни сархуш этувчи ушбу ичимликни, яъни қимизни тайёрлаш анъанаси давом этмоқда эди. Ўзининг тотлилиги ва кишини сархуш қилиши билан водийлик қирғизлар томонидан

⁸⁸ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Марказий Осиёга саёҳати. –Т.: “Шарк машғали”, 1993. 64-б.

⁸⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...343, 346-б.

⁹⁰ Бу ҳақида қаранг: Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М-Л., 1950. С. 58, 142.

тайёрланган қимиз ажралиб турган. Қимиз тайёрлашда асосан қуйидаги усул қўлланилган. Бия сути чаримдан тайёрланган махсус идиш (“саба”)га қуйилгач, ачитқи солиниб ҳар 10-15 минутда кўпиртирилган. Бунда қирғизлар “бешкек” деб номланган махсус таёқчадан фойдаланганлар. Ҳақиқий қимиз бир кечаю бир кундузда тайёр бўлган. Қирғизларда, хусусан фарғоналик қирғизларда “уй қимиз” деб номланган қимиз ҳам тайёрланган. Уни тайёрлаш учун озроқ илитилган мол сути алоҳида идишга олиниб, бия сути қўшилган. Усти ёпиқ ҳолатда идиш вақти-вақти билан аралаштирилиб турилган. 3-4 соат ўтгач, қимиз тайёр бўлган. Ушбу усулда тайёрланган қимиз асосан чанқоқ қолдирувчи ичимлик сифатида истеъмол қилинган.

Қимиз асосан ёз фаслида тайёрланган. Чорвадор халқларда, жумладан водийлик қирғизларда ҳам қимиз ичиш билан боғлиқ турли одатлар бўлган. Шулардан бири қимизни кўпчилик бўлиб ичишдир. Одатда, қимиз тайёрлаган киши яқинларини меҳмон қилган ва барча йиғилганларга бир текисда қимиз қуйиб берган. Рус этнографи Л.П.Патапов чорвадор қабилаларнинг турмуш тарзини ўрганар экан, ушбу одат ўз илдизи билан чорвадор жамоаларнинг ўтмишда умумий бир хўжалик юритганлиги, биргаликда умумий бир қозонда (ёки идишда) таом тайёрлаб (хусусан, қимизни ҳам умумий бир идишда биргаликда тайёрлаб) баробар тақсимлаб истеъмол қилган даврга бориб тақалади деб ҳисоблайди⁹¹.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотлар бизга Қорахонийлар давридаги таомлар тўғрисида бир оз бўлсада, тасаввурга эга бўлшимизга ёрдам беради. Албатта, бу маълумотларда XI-XII асрдаги Мовароуннаҳр ўтроқ халқларининг таомларидан кўра, кўчманчи чорвадор туркий халқларга хос таомлар ҳақида сўз юритилган бўлиши мумкин. Бироқ ўша даврларда икки хил турмуш тарзига мансуб аҳолининг анъанавий таомларида катта тафовут бўлмаган дейиш мумкин.

“ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” АСАРИДА УСТ-БОШ КИЙИМЛАРИ ҲАҚИДА

⁹¹Бу ҳақида қаранг: Л.П.Патапов. Древний обычай, отражающий быт кочевников // Тюркологический сборник. – Т.І. 1951. С. 168, 174.

“Кийиниш ҳар бир халқнинг қадим замонлардан буён яшаб келаётган минтақаси, шарт-шароити, турмуш тарзи, удум, урф-одатлари, табиати билан ҳам чамбарачас боғлиқ бўлган”, дейди Маҳмуд Саттор ўзининг “Ўзбек удумлари” китобида⁹². Дарҳақиқат, халқимизнинг миллий кийимлари ҳам тарихий ва иқлим шароитидан келиб чиққан ҳолда тикилган. Бинобарин, тарихий воқеилик, яшаш шароити туфайли инсонлар ўзларига яшаш учун мос ва энг қулай бўлган либосларни кийишга одатланганлар. Қорахонийлар даври тўғрисида сўз юритганимизда, бир вақтлар айрим ўқувчиларимиз ўша даврнинг кийимларидан маълумотлар беришимизни сўраган эдилар. Энди ўйлаб кўрсак, нафақат кийинишга ўч бўлганлар, балки оддий кишиларга ҳам бу мавзу худди таомлар каби жуда қизиқдир.

Академик Карим Шониёзов Қорахонийлар давлатининг асосий таянч кучи бўлган қарлуқлар кийимларига доир қуйидаги маълумотларни келтиради: “Қарлуқлар даврида кийим ва безакларга ҳам катта эътибор берилган. Устки кийимлар асосан жун иплардан тўқилган матолардан тикилган. Туркий халқларда қадимдан қўлланиб келинган дастгоҳларда (дўконларда) иплардан мато тўқилган. Тўқималарнинг ишланганлари бозорга ҳам чиқарилган, албатта. Юқори табақадаги (хоқон, хон, бек ва б.) кишиларнинг кийимлари кўпинча ипакли матолардан тикилган. Ипак матолар Мовароуннаҳрдан ва Шарқий Туркистон орқали Хитойдан келтирилган.

Устки кийимлар ихчам, танага ёпишиб турадиган қилиб бичилган, бел чарм ёки махсус (ипдан, ип аралаш ипақдан) тўқилган камар билан безатилган. Авом халқ кўпинча жунли тўқималардан тикилган уст кийимлар кийиб белларини жун ипдан ингичка тўқилган қур ёки чибчилган (қиррали қилиб тўқилган ип) билан боғлаб юрган. Камарга ғилофга солинган шамшир (юқори табақадаги кишиларда, ҳарбий саркардаларда), қинига солинган пичоқ, коса ёки пиёла солиб юрадиган чарм қути чиниқоп ёки таркаш, игна, бигиз, қайроқ, чакмоқ ва чакмоқ тош солинадиган, чармдан тикилган махсус буюм — гудор ёки мусвог тақиб юрилган; ёй-ўқ солинган садоқни (кўпинча жангчилар, бегбаччалар, овчилар) елкада олиб юрганлар.

⁹² Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Т.: “Фан”, 1993. 90-б.

Совук пайтларда жун ипдан чакмон, астари юпқа кигиздан қилинган чайдам ва пўстин, ошланган теридан тикилган иссиқ иштон (дамбал) ва бошқалар кийилган.

Туркийларнинг оёқ кийими, (этиги) чармдан, таги унча қалин бўлмаган, (тикиши юзига чиқарилган) ағдарилмасдан (устдан тикилган) учи тепага қайрилган бўлган.

Келтирилган маълумотлардан аниқ бўладики, қарлуқлар даврида матолар (асосан жун ипдан) тўқиш, кийим тикиш ва уларни безаш чармгарлик ва хунармандчиликнинг бошқа турлари бирмунча ривожланган. Шуни ҳам уқдириб ўтиш жоизки, жун матоларни тўқиш, кийимбош тикиш, уларни йўрма нақшидалар билан безаш ва бошқалар кўпинча уй хунармандчилиги даражасида қолган эди. Оиладан, қишлоқ аҳолисининг талабидан ортиб қолган қўл хунармандчилик маҳсулотлари бозорга ҳам чиқарилган, албатта.

Кийимларни безашда кўпинча турли хилдаги ва рангдаги мунчок, юпқа ва ясси қилиб олтиндан, кумушдан ясалган баргақлар билан ишланган зирак, сирға, узук, билак узук, кўкрак ва бўйин тақинчоқлари ҳам мавжуд бўлган. Тақинчоқлар мовий, зангори, мунчоклар, қимматбаҳо (нефрит, фируза, лал ва бошқа) тошлар билан безатилган⁹³.

Академик Карим Шониёзовнинг мазкур маълумотлари Қорахонийлар даврида терига ишлов бериш тараққий этганлигидан далолат беради. Қолаверса, Фарғона водийсидаги қадимги шаҳарларда олиб борилган археологик тадқиқотлар ҳам буни тасдиқламоқда. Масалан, қадим Кува шаҳристонидagi топилмаларни олайлик. Бу ҳақида қадимшунос Г.П.Иванов қуйидагиларни баён этади:

“Чарм ишлаш бўйича устахона ҳам шаҳристоннинг жануби-шарқий бурчагида қовлаб ўрганилди. Бу ердага уй хўжалигининг бир хонасида унинг бажарган вазифасини далилловчи топилмалар қайд этилди. Хона поли яхшилаб қотирилган. Унда учта тўртбурчакли қурилма тозалаб очилди. Бу қурилма деворлари ва ичкари томони алебастр (ганч) билан 3 см.гача қалинликда сувалган. Гипсни қадимдан гидроизоляция хусусияти маълум ва шунинг учун ушбу иншоотлар суяқлик сақлайдиган катта идиш сифатида фойдаланилган. Пол устида тошдан ясалган тери текислагич топилди. Бу хонани ҳайвон

⁹³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. 280-181-б

терисини кайта ишлаб чарм тайёрлаш учун мослаштирилган хона дейиш мумкин”⁹⁴.

Юқорида келтирилган маълумотлар қанчалик қизиқарли бўлмасин XI-XII асрлардаги Мовароунаҳрда яшовчи ўтроқ халқларнинг кийиниш маданиятига доир тўлиқ маълумот бера олмайди. Шу сабабдан биз Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган туркий ҳақларнинг кийимларига доир маълумотларни эътиборингизга ҳавола этамиз. Зеро, маданий меросимизнинг сарчашмаларидан бири бўлган “Девону луғотит-турк” буюк қомусий асар бўлиши билан бирга айни вақтда ижтимоий турмушнинг ҳар қайси томонларини, аждоқларимиз яратган юксак маданиятнинг турли қатлам категорияларига оид кўп қимматлик маълумотларини ўзида мужассам этганлиги билан ҳам бебаҳо асар ҳисобланади. Ушбу маълумотларда ўз навбатида нафақат тарихий асарларга ўхшаш, ҳатто улардан ҳам батафсилроқ ўша даврдаги бир бутун ижтимоий сиёсий ҳаётни асил қиёфасини акс эттириб берган. Уларни атрофлича билиб ўрганиш учун даставвал мазкур маълумотларни айрим соҳалар бўйича чуқур тадқиқ қилишга ҳамда ўша даврнинг моддий, маънавий турмуши билан ҳам бевосита боғлаган ҳолда таҳлил қилишга тўғри келади. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда “Девону луғотит-турк”даги кийим-кечакка доир маълумотлардан айримларини ҳавола этишни лозим топдик ва сўзимиз аввалида уйғур олим Эркин Идриснинг куйидаги фикрларини келтириб ўтмоқчимиз:

“Миллий маданиятнинг муҳим таркибий қисми, шунингдек миллий хосликнинг аниқ ифодаланиш шакллардан бири бўлган кийим-кечак маданияти – моддий ва маънавий турмушнинг кўплаб тарафларини ниҳоятда образлик қилиб кўрсатиб бера олади. “Туркий тиллар девони”ни тафсили кўриб чиқилганлиги кишида “тўн” сўзи жуда чуқур таъсир қолдиради. Мазкур асарнинг уйғурча нашрининг 1-том 188-бетига “тўн, кийим” изоҳланган.

“Туркий тиллар девони”да кўп учрайдиган сўзларнинг яна бири “товар” (товар, мол) бўлиб, у 80 ўринда учрайди. “Товар” сўзининг кўп қаламга олиниши савдо ишларининг ижтимоий ҳаётда зўр салмоқни эгаллаганлигидандир. Қорахонийлар сулоласи даврида

⁹⁴ Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари... 90-б.

савдо-сотик ишларининг ниҳоятда ривожланганлигидан дарак берганига ўхшаш, “тўн” сўзининг шунча кўп қаламга олиниши ҳам кийим-кечакка зўр эътибор берилиганлигидан дарак беради. Ҳолбуки, кийим-кечакка берилган бундоқ эътибор муайян иқтисодий қудрат ва маънавий бойликни намоён қилган бўлади.

“Туркий тиллар девони”да кийим-кечак маданиятига доир маълумотлар ниҳоятда мўл бўлиб, унда бош кийим, устки кийим, ички кийим, зийнат ва пардоз буюмлари, газлама, юнг-тери, тўқимачилик ва тикувчиликка оид ҳунар, санъат, асбоб ва жабдук, газ – ўлчам шу билан бирга кийиниш, ясаниш одати фаолиятлари жиҳатидаги маълумотларнинг ҳаммаси ифодаланади”⁹⁵.

Дарҳақиқат, мазкур асарда туркий халқларининг кийиниш маданиятига оид бўлган атамалар 225 та сўздан ташкил топган⁹⁶.

Ҳ.Назирова “Девону луғотит турк” асарида кийим-кечаклар тавсифи” номли мақоласида мазкур атамалардан келиб чиқиб, фаслбоп кийимлар, аёллар кийимлари, эркаклар кийимлари, маросим кийимлари, касб кийимлари сингари турларга таснифлайди. Бироқ биз ушбу китобимизда дастлаб “Девону луғотит турк” асарида келтирилган қолип ва дазмол ҳақидаги маълумотлардан бошласак.

Jan – қолип, андаза. Бу – бирор нарсанинг шакли олиниб, сўнгра унга ўхшатиб ясалган қолипдир. Чунончи, *bork jani* — кулоҳ андازаси. Бунда қоғоздан чўзиқ ёки юмалоқ шаклларда бир нарсалар кесилади ёки ўйилади. Ёки лойдан қувур шаклида бир нарса ясалиб, қалпоқ шоҳичи унга ўлчаниб, унга мослаб кесилади. Ҳар нарсанинг қолипи ҳам шундайдир⁹⁷.

Эътибор берган бўлсангиз бундан минг йил аввал бош кийимларни тайёрлашдаги қолип, яъни андаза олиш усули ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолган.

⁹⁵ Эркин Идрис. “Туркий тиллар девони”даги кийим-кечак маданиятимизга доир атагулар устида дастлабки изданиш // Шинжонг тазкирачилиги. Урумчи. 2006. № 2, 51-52-б.

⁹⁶ Назирова Ҳ. Маҳмуд Қошгарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида кийим-кечаклар тавсифи // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2–қисм. Тошкент, 2005. 81-б.

⁹⁷ Маҳмуд Қошгарий. Девону луғотит турк. III том...373-б.

Отук – дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб] бўлиб, уни қиздирадилар ва кийимнинг чок ҳамда бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар.

Марказий Осиёлик туркий халқларни кийимларни дазмоллашлари ҳақидаги ушбу маълумот ўз навбатида Қорахонийлар давридаги аждодларимизни нақадар юксак маданиятга эга бўлганликларидан далолат беради.

Юқорида таъкидланганидек “Девону луғотит турк” асаридаги кийим ва матоларнинг номигина келтирилмасдан уларнинг маросимларга хослиги ҳақида ҳам сўз юритилади. Масалан, тўй билан боғлиқ кийим, тақинчоқларни олайлик.

“Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотларга кўра келин билан куёв иштирокида кечаси йиғилиб, уларнинг устларидан пул сочадиган мажлисни, чигилчасига – *mendiri* деб атаганлар. Тўйда келин ва куёвга яқинларига хурмат юзасидан кийдириладиган тўн бўлса – *kezut* дейилган.

Didak – келин кўчганда, юрганда бегоналардан яшириниш учун ёпинадиган нарса.

Didim – никоҳ кечаси келинга кийдириладиган тож (Қимматбаҳо тошлар ўрнатилган бош кийими)⁹⁸.

Газламалар

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида газламаларга доир ўнлаб атамаларнинг номи тилга олинган бўлиб, биз фақат айримларини келтириб ўтамыз:

Au – тўқ сариқ рангдаги бир ипак кийимлик.

Taxtu – йигирилмаган хом ипак.

Chuz – қизил рангли зар тикилган Чин ипак газмоли.

Zonom – Чин ипак газмолларидан бир хили.

Mindatu – ипак газлама⁹⁹.

Jalma – пахтали тўн.

Chit – ола-була гуллари бор газлама¹⁰⁰.

Eshkurati – нақшли (гулли) хитойча ипак кийимлик.

Turqu – ипак кийимлик¹⁰¹.

⁹⁸ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...99, 337, 339, 378, 454-б.

⁹⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...75, 314, 393, 448, 452-б.

¹⁰⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...41, 131-б.

Xulin – Чиндан келтирилган, ҳар турли ранглари бўлган бир хил ипак кийимлик.

Jengsho – калта пахталик тўн.

Qafgar – заъфар рангидаги ипак кўйлак.

Loxtaj – Чиннинг бир хил қизил ипак кийимлиги, устида сарик холлари бўлади¹⁰²

Kerim – гулли парда, гул чойшаб. *Tam kərimi* – зийнат учун деворларга тутиладиган нарса.

Chikin – ипак, чікін ипи – ипак ип.

Chikin – атласни зар қуббали қилиб тикиш.

Turqu – ипак кийимлик¹⁰³.

Cheknadi – qiz chekin cheknadi – қиз олтин иплар билан ипак кийимлик устига расмлар солди¹⁰⁴.

Аёллар кийими ва тақинчоқлари

Kidok – патдан қилинадиган бош кийим.

Uzuk – хотинлар лақаби; соф, олтин, каби тоза, пок хотин мазмунида олтин узук дейилади¹⁰⁵.

Boz munchuq – хотинлар тақадиган бир хил мунчок.

Kopa – зирак, исирға.

Sata – маржон (тақиладиган зийнат асбоби).

But – аёнларнинг ўғил-қизлари- пешоналарига тақадиган қимматбаҳо тош. *Қиз бут уриди* – қиз фируза тақди¹⁰⁶.

Burunchuk – пешонабоғ, хотинлар рўмоли.

Terinchak – хотинларнинг енги йўқ устки кийими.

Artig – хотинлар киядиган нимча¹⁰⁷.

Bokom – bokom etuk – хотинлар киядиган этик, маҳси (ўғузча).

Ўғузлардан бошқалар *муқим*, *муқин* дейдилар.

Ulatu – бурун артадиган дастрўмол.

Okmak – Хотинларнинг кўйлақларига тақиладиган олтин ёки кумушдан қилинган халқа, зирак.

¹⁰¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...162, 402-б.

¹⁰² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...382, 258, .388-б.

¹⁰³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...378, 392, 402-б.

¹⁰⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...316-б.

¹⁰⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...101, 371-б.

¹⁰⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...131, 133, 236, 237-б.

¹⁰⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...123, 467-б.

Enlik – хотинлар юзларига (ёночларига) суртадиган пушти кизил ранг, упа –элик.

Qur – куршовчи, белбоғ камар. Ичқур хотинларнинг қўлтик остига такадиган зийнат асбоби.

Kiz – мушк қутичаси.

Kezlik – хотинларнинг кийимларига тақиб ўзлари билан олиб юрадиган кичкина пичоқча.

Suwluq – дастрўмол.

Хотинлар эри билан суҳбат истаганда қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақол мақсадга эришиш, ёкимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади¹⁰⁸.

Qilnu bilsa qizil kizar,
Japanu bilsa jashil kizar.

Маҳмуд Қошғарийдан кейинги бир неча асрлар мобайнида ҳам туркий аёллари кийиниш маданияти борасида нафис кийим ва тақинчоқларининг ўзига хос ранг-баранглигини сақлаиб қолди. Бу ҳақида Н.Содиқова “Ўзбек миллий кийимлари” китобида қуйидагиларни келтириб ўтади:

“Айниқса янги турмуш қурган келинлар, ёш жувонлар меҳмон кутган ёки меҳмондорчиликка борган кезларида қуйидаги зеб-зийнатларни кўз-кўз қилишган, улар аёллар кийимининг таркибий қисми ҳисобланган.

Тиллақош - юпка тилла ҳал юритилган кумуш пластинкадан ясаиб, феруза ва бошқа қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Айниқса, Бухоро, Тошкент ва Фарғона водийсида расм бўлган.

Осмадўзи - қошга ўхшатиб ишланиб, пешонага тақилади, *шокилалар*, нодир тошлар билан зийнатланади, кўпроқ Хоразм воҳасида расм бўлган.

Баргак - бу ҳам пешонага боғланиб, ўртасида ноёб тошлар жойлаштирилган, унинг атрофи майда феруза тошлар, баъзан шокилалар билан безатилган. Асосий қисми тўғри тўрт бурчак шаклидаги пластинкалари ошиқ-мошиқчалар билан бир-бирига

¹⁰⁸ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...130, 138, 155, 314, 316, 375, 377, 432, 443-6.

маҳкамлаб кўйилган. Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона водийсида энг кўп тарқалган.

Зебигардон - бўйинга тақилиб, кўкракка тушириб кўйилади, халқача, садаф, мунчок, маржонлар бир-бирига бириктириб ясашиддан хосил бўлади, куббалари қимматли тошлар билан безатилган. Юқорида саналган вилоятларда кенг расм бўлган.

Узук - учинчи бармоқдан ташқари (бу бармоққа фақат ғассоллар тақишади) барча бармоқларга тақса бўладиган зийнат белгиси бўлиб, ўртасидаги кўзига нодир тошлар ўрнатилган, ўзи олтин, кумуш, мисдан ясалган.

Билакузук, дастпона - тилла, кумуш, мисдан, мунчок, маржон шодаларидан ҳам ясаиб, бодомча, япалоқ, илонбоши, бақабоши, росмана, кичик билакузук каби турлари мавжуд. Бухоро ва Самарқандда шабака, Хоразмда - залворли билакузук, Тошкент ва Фарғона водийсида - вазни енгил, ўйма нақшли қора кумуш суви юритилган билакузуклар кўпроқ учрайди. Бухорода *шибирмак* деб аталадиган хили ҳам бўлиб, кўзига ёқуттош, атрофига дурлар ўрнатилган, гултожибарг шаклида ишланиб, шокила ва баргаклари бўлади.

Исирға, зирак - аёллар айниқса ёқтирган бу зийнат буюмнинг кўзида ноёб тош ўрнатилиб, майда шиша тошчалардан иборат шокилалари ҳам бўлади, Қошғарбалдоқ, ойбалдоқ, халқа кабилар ҳам қулоққа тақилиб, олтин ва кумушдан ишланади, кўпроқ Фарғона водийсида учрайди.

Булоқи, холбинни - бурунга тақиладиган исирғалар.

Октябрь тўнтаришидан аввал ўзбек қиз-жувонларининг зеб-зийнатлари жуда хилма-хил бўлиб, юқорида қайд қилганимиздек, бош, пешона, гардон, чекка, соч, кулоқ, кўкрак, бармоқ, биллак, бўйин, бурун, қўлтиқ, белга тақилган.

Биз таърифлаб ўтганларимиздан ташқари кўкракка-мурғак, нозигардон, бўйинга - тумор, маржон, бозбанд, бошга олтин тумор, қўлтиқ остига - қўлтиқ тумор, белга-камарбанд, сочга - сочпопуклар, туф, зулфи тилло, осма безак, бутундирноқ, яримдирноқ кабилар тақиб юрилган. Маҳаллий аҳоли турмушида заргарлик буюмларининг аҳамияти катта бўлиб, шу зеб-зийнатлар соҳибалари ва уларнинг оила аъзоларининг ижтимоий ўрни, ҳамда мавқеи қай даражада эканлиги кўриниб турган. Бундан ташқари, бадий жиҳатдан қандай қимматбаҳо тошлар билан безатилгани,

кайси моҳир усталар томонидан ясалганига қараб ҳам баҳоланган. Марварид ва ноёб тошлар билан безатилган зеб-зийнатлар асосан аслзодалар, хон ва амирлар саройи аъёнлари учун ишланган. Ўртаҳол аҳоли табақалари орасида кўпроқ кумуш суви юритилган, ранго-ранг тош ва шишачалар билан безатиладиган тақинчоқлар расм бўлган. Камбағаллар кумуш, мис, биринж ва шишалардан ишланган заргарлик буюмларини тақишган. Энг оммавий равишда тарқалган зийнатлар асосан кумушдан ясалган.

Зеб-зийнатларни ясашда турли техник усуллар қўлланилган: олтин, кумуш, мис, қалайи, жез каби хом ашё маъданларни эритиш ва қуйиш (табанак), хойис болға билан болғалаш (хоискори), қолиплаш (қолипаки), (шабака), майда - нозик ишларни бажариш (рахкори), зиғирак ва ҳоказо.

Заргарлик буюмларини жимжимадор ўйма нақшлар (кандакори), шакллар (чизма) билан безаганлар. Гул-нақшлар ва улар атрофига қора кумуш суви ёки мийно эмалини бир текис суртиб, жило берганлар. Узук, зирак, тиллақош, зебигардон ва бошқаларга феруза, маржон, садаф, ёқут, зумрад, дур кабилардан кўз солганлар бундай кўзлар урнига кўпинча шиша ва маржон, рангдор ойна ҳамда майда мунчоқларни ҳам ўрнатишган.

Бухоро, Хива, Қўқон, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Марғилон, Тошкент, Наманган, Андижон каби шаҳарларда яшаб, ижод этган моҳир заргарлар ўз нафис буюмларини ўша даврларда расм бўлган намуна – андазалар асосида, истеъмолчиларнинг буюртмаларидан келиб чиқиб ясаганлар. Маҳаллий халқ усталари ижодида қўшни мамлакатлар билан маданий-иқтисодий алоқалар ва мазкур ўлкаларда яшаган усталарнинг тажрибаси акс этган. Улар нафақат аёллар учун, балки бу нафис ҳунармандчилик кадрига етадиган юксак дидли кишилар учун тинимсиз меҳнат қилиб, чинакам санъат асарларини яратганлар¹⁰⁹.

Эркаклар кийими

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида эркаклар кийимига доир қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Eliklik – қўлқоп.

Kork – мўйна, пўстин.

¹⁰⁹ Бу ҳақида қаранг: Содикова Н. Ўзбек миллий кийимлари. – Т., 2004.

Ishuk – уст кийими.

Ichmak – қўзи терисидан қилинган пўстин.

Ketmak – пахта ипидан тўқилган узун-узун оқ йўлли юпка кийимлик, ундан уст кийимлар қилинади. Қипчоқлар ундан ёмғирда кийиладиган (ёпинчиқ қиладилар).

Partu – яхтак, бир қаватли устки тўн.

Samda – оёққа кийиладиган сандал (чигилча).

Qaftan – тўн, устки кийим¹¹⁰.

Jalma – пахтали тўн.

Jengsho – калта пахталик тўн¹¹¹.

Izlik – туркий халқларнинг ҳайвон терисидан ясалган чориғи.

“Чориқ бўлса, одамнинг оёғи оғримайди, тўким бўлса, от яғир бўлмайди”¹¹².

“ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” АСАРИДА ТЕМИРЧИЛИККА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

Тарихдан маълумки, туркий халқлар хунармандчиликнинг айрим соҳалари, масалан, темирчилик билан қадимдан шуғулланиб келганлар ва темирчиларни инсон ақлини ҳайратга солувчи инсонлар сифатида эъзозлаганлар¹¹³. Бу ҳақида Юсуф Хос Ҳожиб шундай таърифни келтириб ўтади:

Темурчи, этукчи яна кирмачи,
Я сирчи, бедизчи, я ўкчи, ячи.

Бу дуня этиги булардин турур,
Ажунда танг ишлар булардин турур.

Мазмуни:

Темирчи, этикчи-косиб, дурадгор,

¹¹⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...102, 127, 168, 336, 373, 393, 395, 408-б.

¹¹¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...41,388-б.

¹¹² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...129-б.

¹¹³ Липец Р.С. “Меч из редкостной бронзы...” (Отголоски эпохи освоения металлов в тюрко-монгльском эпосе) // СЭ. М., 1978. № 2. С.117.

Сувоқчи, бўёқчи, ўқ-ёйчи меъмор.

Оламнинг беаги шуларда бўлар,
Ажиб барча ишлар шулардан келар¹¹⁴.

Қорахонийлар давлати ташкил топишида муҳим рол ўйнаган қарлуқларнинг темирчилик борасидаги маҳорати ҳақида академик Карим Шониёзов шундай ёзади:

“Қарлуқлар темирчи усталарининг маҳсулотлари бозорга чиқарилган. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, усталар ўз хўжалигини ёки кишлоқ аҳолисининг эҳтиёжларини қондирадиган қосиблар бўлиб қолмасдан, балки бозор учун ҳам маҳсулот берадиган хунармандлар даражасига етган эдилар. Қарлуқ усталари ясаган қилич, найза ва занжирлар (урушда қурол сифатида қўлланган) нафақат туркий дунёда, балки славян мамлакатларида, жумладан, Киев Русида ҳам маълум эди. “Слово о полку Игореве” номли асарда XII асрда Киев князларининг қоловечлар (қипчоқлар) билан олиб борган жангларида “Мечи Харлужные” (қарлуқ қиличи), “Харлужные копыи” (қарлуқ найзалари), “Молотят цепями харлуживими” (қарлуқ найзалари билан урадилар) ибораларини ишлатилиши фикримизнинг далили бўла олади.

Темирчи усталар металлдан рўзгор буюмлари, от анжомлари, заргарлар эса турли безак-тақинчоқларни ясаб бозорга чиқарганлар, хунармандларнинг темирдан, жездан, қумуш ва олтиндан юксак маҳорат билан нафис ишланган буюмлари бозорда юқори баҳоланган”¹¹⁵.

Қорахонийлар сулоласи даврида темирчилик ҳам зўр тараққиётга эришган. Археологик маълумотларга қараганда, биргина қадимги Термиз шаҳрининг темирчилик устахонаси худудининг ўзи бир неча гектарни ташкил этган. Темирчиликда асосий ўринни қурол-яроғ, совутлар ва ҳукмдорларга хос зийнатланган жанг анжомлари эгаллаган эди. Бу нарсалар урушларда қўлланибгина қолмасдан яна тинчлик ҳукм сурган вақтларда қимматбаҳо совға–салом вазифасини ҳам бажарган. Масалан, 1025 йили Қорахонийлардан Юсуф Қодирхон Ғазнавийлар

¹¹⁴ Каримов Қ. Илк бадий дoston. –Т.: “Фан”, 1976. 84-85-б.

¹¹⁵ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...278-б.

ҳукмдори Султон Маҳмудга тақдим қилган совғаларнинг ичида хонга хос буюмлар, жумладан олтиндан ишланган олтин камар, олтин ўқдон ҳам бор эди.

Тарихдан маълумки, Фарғона водийси фойдали қазилмаларга бой ўлка. Темир ва мис рудалари жуда қадим замонлардан бери эритилиб, қайта ишланиб фойдаланилган. Металл буюмларни рудадан олиб уни қайта ишлаш устахоналари катта шаҳарларда тўпланган эди. Қорахонийлар даврида ана шундай хунармандчилик марказларидан бир Қува эди. Бу ерда темир эритиш учун мўлжалланган гилқозон парчалари қайд этилганлигини Г.П.Иванов куйидагича изоҳлайди:

”1998 йилги казишмаларда жануби-шарқий дарвоза олдидаги бир хонада металлургия чиқиндилари (тошқол ва эриган темирнинг қотган бўлаклари) кўплаб топилди. Хона ўртасида атрофлари куйиб кетган ва ичи кул билан тўлган йирик хумдон топилди. Хумдондан сал нарида усталар қулайроқ туриши учун иккита чуқурча қовланган. Бу қурилмаларни ҳозирда ҳам темирчилик устахоналарида кузатиш мумкин. Хона ва унинг полидан топилган михлар, нағалчалар, пичоқлар ва совут парчалари бу темирчилик устахонасининг XII асрга тўғри келишини кўрсатди.

Қувада ҳозирча бронза ишлаб чиқариш хумдонлари ва устахоналари топилмаган. Аммо, ёдгорликнинг кўплаб нуқталаридан рангли металллардан, айниқса, мис ва унинг қоришмаларидан ясалган буюм ва уларнинг парчалари аниқланган. Масалан, археологлар металл идиш парчаси, бутун сакланган бронза идиш, афсонавий махлуқ кўринишида бронзадан куйилган шамчироқ оёғи, ойна парчалари, сирғалар ва ошиқ-мошиқ кабиларни қайд этганлар. Бронзадан сурма идишлар ҳам юқори малака билан чиройли қилиб ясалган. Бир хил бронза идишларнинг кўплаб топилгани, ўз танга зарбхонаси борлиги, катта миқдордаги бронза қотишмасининг учраши мутахассисларга Қува мис ва бронза ишлаб чиқариш маркази бўлган деган хулосага келишларига сабаб бўлган”¹¹⁶.

Қорахонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида темирга ишлов бериш тараққий этганлигини “Девону луғотит турк”даги темирчиликка оид келтирилган атамалардан ҳам кўриш мумкин. Бинобарин, улар ичида ҳарбий қурол-аслаҳалар ва жангчи

¹¹⁶ Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри...90-б.

кийимлари ҳақида маълумотлар кўп учрайди. Биз ушбу маълумотларни қуйидагича тасниф этишни маъқул кўрдик.

1. Жангчилар кийими билан боғлиқ атамалар:

Ashuq – темир қалпоқ, дубулға.

Ostam – камар.

Qazish – хайвон терисидан қирқиб ишланган қайиш камар .

2. Жанг қуроллари билан боғлиқ атамалар:

Tolum – уруш қуроли.

Bukda – ханжар.

Kesma – эни энсиз узун найза.

Koba jariq – темирдан қилинган кўйлак¹¹⁷.

Tura – тура қалқан – душмандан сақланиш учун ёпинчик ўрнида қўлланиладиган қалқон, сипар.

Quri – темирдан қилинган уч бутокли бир хил жанг асбоби (қипчоклар тилида).

Basu – тўқмоқ.

Songo – найза.

Shebin – йўғон темир сўйил (чигилча)¹¹⁸.

Qatutlug oq – тиғи захарланган ўқ¹¹⁹.

Oqluq – ўқ солинадиган асбоб. Соғдоқ.

II kokaп – ўқ, ёй¹²⁰.

Chirguj – ўқ темирнинг қалин шишган жойи.

Sapladi – er qilich sapladi – одам қиличнинг дастасига қумуш ёки темир ўрнатилган соп ясади¹²¹.

Ol oq joklatti – у ўққа пат тактирди¹²².

¹¹⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...97, 131, 350, 377, 395, 407-б.

¹¹⁸ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...240, 242, 243, 379, 381-б.

¹¹⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...328-б.

¹²⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...126, 392-б.

¹²¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...259, 311-б.

¹²² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...411-б.

Ekdo – қилич қини ва бунга ўхшаш нарсаларни ўйиш учун қўлланилган пичоқ.

Chigilwar oqi – кичик, калта ўқ.

Qugush – ўқ ясовчиларнинг ўқ ўрнатадиган ёғочи.

Soqim – ёғочни арча бужури шаклида қирқиб олиб, ичини ўйилади ва уч томонидан тешиб ўқларнинг устига кийгизилади, шунда ўқ учган вақтда хуштак чалади.

Churam – енгил ўқ билан отиш. Бу оддий бир ўқ отилишидан узоқроқдир. Ўқ узоқроқ борсин учун киши уни чалқанча ётиб отади, бу хилда отилган ўққа *churam oqi*–дейилади.

Qamchi – қамчи, қиличлик қамчи, ичида қиличи бор қамчи.

Baldu – болта.

Tugru – қилич, пичоқ, ханжар дасталарига киргизиладиган бандлари.

Qalwa – темирсиз, учи думалоқ ёғочдан қилинган ўқ.

Batraq – учига махсус ипаклик осилган ёғочки, аскар жангда шу билан ўзини белги қилиб олади.

Bashaqliq sono – тишли найза, темирли ўққа ҳам бу сўз қўлланилади¹²³.

Ўқувчиларимизга маълумки ўзбек халқ эртақларида жангчи баҳодирлар сафарга кетганларида уларнинг яқинлари баҳодирнинг уйда қолдирган қиличидан кўзларини узмаганлар. Агар унинг қиличини занг босса, ёки қиличдан қон томса, демак баҳодир жангчининг ҳаёти қил устида турганлигидан хабар топганлар. Масалан, “Бектемир ботир” эртагида Бектемир ботирнинг уйда қолдирган қиличидан қон томганини кўрган онаси йиғи солиб, мотам тутди¹²⁴. “Қилич ботир”, эртагида бўлса, занглаб қолган қиличи чархлангач, жонсиз ётган Қилич ботир шу заҳоти ўрнидан туради¹²⁵. Чунончи, Маҳмуд Қошғарийга кўра, туркий халқларда худди эртақлардаги каби темирга нисбатан турли қарашлар мавжуд

¹²³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...131, 155, 350, 378, 391, 395, 397, 402, 432, 457-б.

¹²⁴ Бектемир-батыр. Сказочник Мамаюсуф Балтабай-оглы // Узбекские народные сказки. I. том. –Т.: “Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма”, 1972. С.337.

¹²⁵ Клыч-батыр. Сказочник Юлдаш Ганиев // Узбекские народные сказки. I. том. –Т.: “Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма”, 1972. С.241.

бўлган. Бу жангчиларни темир билан қасамёд қилганликларида ўз ифодасини топган.

“*Temur – temur, kok temur kero turmas* – кўк темир бекор турмайди, етган жойини яралайди. Бунинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Қирғиз, ябоку, кипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарса ваъда олганда, қилични унинг олдига кўндаланг кўйиб: кок кірсўн, қизіл чіксун дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу кўк кирсин, қизил чиксин, яъни қонга белланиб чиксин. Бу аҳд бузилса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин демакдир. Чунки улар темирни ҳурмат қиладилар”.

Бундай аҳдлашувлар кейинчалик Марказий Осиё халқларида Ҳазрат Алининг афсонавий қиличи – зулфиқор билан алмашган кўринади. Чунки, қадимда кишилар “Аҳдимни бузсам, ёки ваъдамга вафо қилмасам иллоё Алининг тиғига учраб жувонмарг бўлай” дея сўз берганлар.

Маҳмуд Қошғарийга кўра, бошдан-оёқ қуролланган киши – *tulumlug er*¹²⁶. деб аталган. Баҳодир жангчилар жангга киришдан олдин ўзларнинг ботирлик аломатларини душманга кўрсатиш учун отининг думини ипак билан ўраган бундай одат – *alp er atin chermatti*¹²⁷ деб аталган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики туркий халқларнинг аёвсиз жанглардаги муваффақиятлари бир жиҳатдан улар замонасининг илғор темир қуролларга эга бўлганликлари билан ҳам боғлиқ бўлган. Бу ҳақда Усмон Туроннинг қуйидаги сўзларини кўшимча қилмоқчимиз:

“Туркларнинг тарих майдонига жаҳон ҳокимияти мафқураси билан чиқишларидаги дастлабки омил маънавий эмас, балки аскарӣй қувват эди. Моддий соҳада кўзга ташланган аввалий унсур – от. Дарҳақиқат, отдан биринчи бўлиб жанг воситасида фойдаланиш ва ўқчи сувори кўшинларини вужудга келтириш Марказий Осиё воҳаларидаги Туркларнинг ижодидир. Шундан кейин уларнинг ҳарбий устунликлари ҳам тўла таъминланган. Дарҳақиқат турклар биринчи бўлиб эгар-жабдук, узанги ва тизгин каби анжомларни кашф этганлар. Шу билан бирга, сувори учун мўлжалланган чолвор,

¹²⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...342, 458-б.

¹²⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...402-б.

белбоғ ва оёқ кийимнинг ижод этилиши ҳам турклар билан боғлиқ. Шу пайтга келиб, узун қиличдан фойдаланишган. Кўринадики, от ва қурол туркларнинг кўшин қувватини орттириб, дунё ҳокимияти даъвосига дохил этган”¹²⁸.

“Девону луғотит турк”да баён этилишича, туркий халқларнинг жангчилари уруш кунларида жанг белгиси тарзида ипакли нарса ёки ёввойи сигирнинг думини *bechkam* яъни белги, нишон сифатида тақиб олганлар. Ўғузлар бундай белгини *parcham* деб атаганлар¹²⁹.”

Девону луғотит турк”да шунингдек туркий халқларнинг жангдаги маҳорати ва уларнинг қай тарзда ғалабага эришганликлари ҳақида қизиқарли маълумотлар ҳикоя қилинади:

“*Voka* – катта узун илон... Ябоқуларнинг энг улук катталарини бу сўз билан Бўка будраж деб аталгани каби, баъзи баҳодирларни бу сўз билан атайдилар. Ябоқулар етти юз минг аскар блан қирқ минг аскарга эга бўлган Арслон Тегин Ғозийга қарши қаттиқ жангда Худо уларни мағлубиятга учратди. Маҳмуд Қошғарий айтади: мен бу жангда иштирок этганлардан: кофирлар шунча кўп бўлган ҳолда нега енгилди,– деб сўрадим; урушда кофирлар шунча кўп бўлган ҳолда нега қочишди?–дедим. У айтди: биз ҳам бунга ҳайрон қолдикда, кофирлардан сўрадик, уларга шунча кўпчилик бўла туриб, қандай қилиб енгилдингизлар, дедик. Улар айтдилар: жанг ноғораси чалиниб, ҳамла бошлангач, бошларимиз тепасида осмонни тўсиб турган яшил тоғни кўрдик. Унинг санокчиз эшиклари бор эди, ҳар бир эшик очиқ эди. У ердан бизга дўзах ўтларини ёғдиришар эди. Биз ундан хавда қолдик, сизлар енгдингизлар. Бу пайғамбарнинг мусулмонлар ҳимояси йўлидаги мўъжизаларидандир, дедим”¹³⁰.

Eran arig urpashur,
Ochin kekin irtashur,
Saqal tutub tartishur,
Koksi ara ot tutar.

¹²⁸ Усмон Турон. Туркий халқлар мафқураси. –Т.: “Чўлпон”, 1995. 90-б.

¹²⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...446-б.

¹³⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...247-б.

Ботирлар бир-бирларига ёмон кўз ва ғазаб билан қарашдилар, улар бир-бирларидан ўч олмоқ истайдилар, ўти кўкракларига ёнаётгандай соқолларига осилишар, тортишардилар. [Одамлар (бир-бирларидан) ўч олиш учун (бир-бирларига) ғазаб билан боқишар эди, ўч олмоқ истар эдилар. Кўкракларига ғазаб ўти ёнаётгандай, соқолларига чангал солиб тортишар эди]¹³¹”.

X-XII асрларга келиб Фарғона водийсидаги Ахсикент, Қубо, Ўш, Ўзганд, Риштон, Поп ва бошқа шаҳарлардаги темирчилик устахоналари янада тараққий этди. Айниқса, ахсикентлик хунармандларнинг бу борада эришган ютуқларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Устаси фаранг Ахсикет хунармандлари соф пўлатдан машхур Дамашқ қиличлари номи билан машхур бўлган қурооллар ишлаб чиқарганлар. Бу қиличлар тошга урса кесадиган, эгилса ҳам синмайдиган сеҳрли қурооллар ҳисобланган. Араб сайёҳларининг келтирган маълумотларига кўра, фарғоналик усталар томонидан ишлаган темир қурооллар шу қадар машхур бўлганки, уларни Бобилга қадар олиб бориб сотганлар¹³².

Ахсикентнинг ўтга чидамли гил қозончалари, яъни тигеллари юзасидан олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ушбу тигеллар асл пўлат ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган¹³³. Бу ҳақида қадимшунос А.Анорбоев шундай ёзади:

“Археологик изланишлар давомида шахристон худудида темир ва мис эритадиган махсус печлар, хунармандларнинг устахоналарида эса металл тоблайдиган ўчоқлар ҳам очилди. Ахсикент устахоналарида қурилиш ва хўжалик учун ишлатиладиган оддий металл буюмларидан тортиб, то эгилса ҳам синмайдиган, тошга солса кесадиган қилич, ханжарлар тайёрланган. Шундай қимматбаҳо қурооллардан бирининг олтин суви юритилган дастасини кичик парчаси жорий 2001 йилда хунармандлар маҳалласидан топилди. Бундай кескир қиличлар махсус эгилувчан ва ўта мустаҳкам пўлатдан

¹³¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...233-б.

¹³² Мец А. Мусульманский Ренасанс. Перевод с немецкого, предисловие, библиография и указатель. Д.Е. Бергельса. –М.: “Наука”, 1966. С. 345-б.

¹³³ Бу ҳақда қаранг: Папахристу О.А. Черная металлургия Северной Ферганы (По материалам археологического исследования городища Ахсикет IX – начала XIII вв.)... афтореф. кан. дис. М., 1985; Сверчков Л.М., Папахристу О.А. Традиции мастеров-ножевщиков Средней Азии // Общественные науки в Узбекистане. 1990. № 7.

тайёрланган. Ахсикент хунармандлари ўша вақтларда пўлатнинг эгилувчанлигини ошириш усулларини яхши билишган, лекин буни қаттиқ сир сақлашган. Улар олий сифатли пўлатни махсус идиш - тигелда (ўтга чидамли гил қозонча) ҳамда печда тайёрлашган. Печнинг деворлари ҳам юқори хароратга чидамли тигелга ишлатилган махсус лой билан сувалган. Бундай печь ва тигель 1650-1700 даражали иссиққа чидаган. Тайёр бўлган пўлат тигелни синдириш йўли билангина олинган. Нима сабабдан қимматбаҳо идишни синдиришга мажбур бўлинган? Чунки, технологик қоидага мувофиқ, металл тайёр бўлганда у тигелнинг тубида қолиб, унинг усти тошқол билан қопланган бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Эски Аҳси шаҳристонининг ҳамда Рабоднинг шаҳристонга туташган жойининг қайси жойига бормайлик, қаерни қазимайлик, албатга, тигель парчаларини учратдик”¹³⁴.

Хунармандчилик орасида мисгарлик етакчи ўринда бўлиб, мис ва бронза идишларни ишлаш технологиясининг турли усуллари қўлланила бошлади. Мисгарлик, мисга безак бериш, бронзадан қўйма идишлар ясаш хунари ҳам кенг тарқалган эди. IX-XII асрларда кумуш танқислигининг вужудга келиши бронза ва мисдан ишланган буюмларни янада ортиб кетишига олиб келди. Шундай бўлсада, бундай мис буюм маҳсулотлари кўп ҳолларда кенг халқ оммаси учун эмас, балки ўрта табақага мансуб аҳоли қатламлари ва йирик амалдорларнинг талаби асосида ясаб келинган¹³⁵. Чунки, XIX асрга қадар мисгарлик буюмлари шаҳарликларга хос буюм саналиб, унинг турлари ҳам кўп бўлмаган. Шу боис хўжаликда кам ишлатилган. Бухоро ва Тошкент сингари катта шаҳарлардаги хонадонлар мисгарлик буюмлари бойлик рамзи сифатида сақланиб келинган. Е.М.Пещереванинг келтиришича, Марказий Осиёни руслар босиб олгунга қадар бўлган даврларда мис идишлар бойликни сақлаш манбаи ўрнида хизмат қилган. Ўша пайтларда Марказий Осиёда ва жумладан Фарғонада ҳам мисгарлик буюмларига шу нуқтаи назардан қараб келишган. Бинобарин, нотинч замонларда мисни ерга кўмиб қўйиб, кейинчалик яна уни танга зарбхонасига мис танга зарб қилиш учун топширишлари

¹³⁴ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент ...18-19-б.

¹³⁵ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. –Т., 1960. С.158.

мумкин бўлган¹³⁶. Шу боис ҳам айниқса ўрта асрлардаги манзилгоҳларда мис ва бронза идишлар сопол ёки шишалардан фаркли ўлароқ, жуда кам учрайди. Бунинг асосий сабабларидан бири, мис ва бронза буюмлардан вақт мобайнида қайта эритилиб, танга сифатида зарб этилган. Унинг камёблигига бошқа сабаблар ҳам мавжуд.

Хом ашёнинг камлиги, агар мавжуд бўлса ҳам қайта ишлаш жараёни мураккаб эканлиги ва унга сифат киритиш бир неча босқичлардан иборат эканлиги, бозорларда мис идишларнинг нархи юқори бўлишига, бу эса, ўз набатида унинг камёблигига олиб келган. Шунга қарамай ҳозирда ўша даврнинг мис ва бронза топилмаларига эгамиз. Мазкур топилмалар воситасида Х-ХII асрларда буюмларга ишлов бериш, уларни дид билан безаш, бадий-эстетик ва фалсафий тушунчаларни бу маҳсулотларда кенг қўллаш расм бўлганлигини кўрамыз. Айниқса, сопол ва мис-бронза идишларга куфий ёзувда турли ҳикматлар, илиқ сўзлар, шеърлар, Куръони карим оятлари ва идиш эгасига барака, соғлиқ, бахт-саодат, бойлик, омад тилашдек эзгу истакларни ёзиш бу даврнинг ўзига хос кўринишидир. Ислимий, нақшли безакларни тушириш бу давр усталарининг юқори эстетик дидларидан далолатдир.

Ҳозирда бу даврга мансуб бўлган мис-бронза идишларнинг асосий қисми Фарғона водийсидан топилган. ХХ асрнинг 30-йилларида Ўзганд атрофларидан тасодифан топилган бир неча мис лаганлар ҳам ўша даврга таълуқли эди (улар ҳозирда Фарғона Вилоят ўлкашунослик музейида сақланмоқда). Кейинроқ, Кубо, Ахсикент, Марғинон, Новкат, Ўш сингари қадимий шаҳар ҳудудлари ва бошқа манзилгоҳлардан ҳам мис-бронза идишлар – мис лаган, пиёла, паймона ва бошқа буюмлар топилган.

“ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК”АСАРИДА КУЛОЛЧИЛИККА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

Х-ХII асрларда Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Қорахонийлар сулоласи замонида ҳам Сомонийлар даврида бўлгани

¹³⁶ Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. – М.: “Наука”, 1959. С.4.

каби кулолочиликнинг ривожланган даври бўлган. Бунинг ўзига хос бир қанча омиллари мавжуд бўлиб, шулардан бири мусулмон аҳлини сопол идишларда таом тановвул қилиши лозимлиги ҳадисларда ўз ифодасини топган эди. Шу сабабдан Мовароуннаҳрда сопол идишларга ўзгача муносабатда бўлиб келганлар. Мовароуннаҳр кулолчилигининг бу даврларда нақадар тараққий этганлиги сабаблари хусусида мисрлик олим, доктор Кавсар Абул Футуҳ ал-Лайсий шундай ёзади:

“Кулолчилик илм-фан, маданият ва санъат тараққиётининг босқичларини аниқлашда хизмат қиладиган қимматли ёдгорликлар ишлаб чиқаришнинг сир-синоатини ўрганиш билан боғлиқ энг муҳим амалий санъат тури ҳисобланади. Бунга қўшимча сифатида яна шунини айтиш мумкинки, у — инсон руҳига энг яқин хунармандчилик ва амалий санъат туридир. Кулолчилик ислом устувор дин ҳисобланган даврларда бошқа санъат турларига нисбатан алоҳида мавқега эга бўлган. Бунинг боиси сопол ва чинни идишларнинг тилла ёки кумушдан ясалган идишларлардан кўра афзал кўрилганидир. Чунки тилла ёки кумуш идишлардан ейиш-ичишда фойдаланишнинг ҳаром ёки макрухлигига ишора қилувчи бир неча набавий ҳадислар мавжуд. Масалан, куйидаги ҳадиси шарифда “Тилла ва кумуш идишларда еманглар ва ичманглар. Чунки бундай идишлар бу дунёда улар (кофирлар) учун, охиратда эса бизлар (мусулмонлар) учундир”, деб марҳамат қилинган.

Ислом тараққий этган даврларда хунармандчиликнинг бошқа турлари билан бир қаторда, кулолчилик санъати ҳам кенг ривожланди. Бу соҳада илдизлари узоқ мозийга бориб тақаладиган Эрон, Ироқ, Шом ва Миср каби кўпгина мамлакатларнинг ягона низом остида фаолият кўрсатувчи ислом давлатига бўйсуниши мазкур мамлакатларнинг кулолчилик санъатига тааллуқли тажрибаларини ўзаро алмашишга имкон берди. Бу ҳол ислом фатҳидан аввал мазкур ўлкалардаги ялпи тартибсизликлар оқибатида аста-секин йўқолиб бораётган кулолчиликнинг ривожланиши ва гуллаб-яшнашига сабаб бўлди.

Ислом фатҳидан сўнг кулолчилик янада тараққий эта бошлади. Буни айниқса қадимий анъаналарга эга бўлган Эрон ва Ироқдаги кулолчилик санъатининг гуллаб-яшнашида ҳам кўриш мумкин. Ҳ а м м а м и з г а маълумки, Ажам диёри сопол буюмларга бир ёки бир неча ранг-бўёқлар билан ишлов беришда етакчи ўринда

турган. Кейинчалик мазкур услубда сопол буюмларни ясайдиган шаҳарларнинг сони кўпайиб борган. Ажам шимолидаги Самарқанд (Афросиёб) ва Тошкент (Шош), Эрон марказидаги Сус, Сава ва Рай шаҳарлари шулар жумласидандир.

Бир гуруҳ қадимшунослар Самарқандда кидирув ишларини олиб бориб, ажамий услубда ишлаб чиқарилган сопол буюмларнинг бўлақларини топиб олдилар. Уларни яшашда ва безашда чиройли ранг-бўёқлар ишлатилган. Мазкур намуналар таҳлиладан аён бўлишича, уларни безашда қора, яшил, ва сариқ ранглар устуворлик қилган. Бу намуналарда доира шаклидаги нақшларни, бўялган қисмининг пастки томонида эса ўсимликларнинг тасвирларини кўришимиз мумкин. Лекин улар яққол кўзга ташланмайди, чунки юқори қисмидаги турли жозибадор ранглар беихтиёр эътиборимизни ўзига тартади. Милодий VIII асрнинг охири ва IX асрнинг бошларида кулолчиликнинг нақшли тури Мовароуннаҳр шаҳарларида кенг ёйилиб, IX — X аср давомида сифат жиҳатидан юксалиб борди. Биринчи навбатда Самарқанд, сўнгра Тошкент кулолчиликни санъат даражасига етказган марказларнинг биринчи сафидан ўрин эгаллаб, шуҳрати бутун дунёга тарқалди. Бу ўлкаларда ишланган идишлар ўсимлик тасвири туширилган безаклари, нақшга ўхшатиб ишланган арабча ҳарфлари, геометрик ва жадвалли нақшлар солиниши билан алоҳида ажралиб туради.

Самарқанд ва Тошкентда ясалган лаганлар ва идишлар ишланиши ва безак берилиши, яъни ўта нафислиги ва зийнатлари билан ажралиб туради. Бу эса моҳир кулоллар билан иқтидорли рассомларнинг елкама-елка туриб хизмат қилганидан далолат беради. Бу ҳудудларда ишланган идишлар доира шаклида ва оқ рангда бўлиб, ўртасига арабий ҳарфлардан қушларга ўхшатиб нафис расм чизилади, четларини эса жимжимадор қилиб ёзилган бир неча ибратли сўзлар безаб туради. Айрим ҳолларда товоқларнинг сатҳи оқлигича қолдирилиши ҳам уларга ўзига хос гўзаллик бахш этади.

Милодий X асрга тегишли Афросиёб идишлари ҳам яшил, оч яшил, жигарранг, қизил, қора ва сариқ ранглари ҳамда рамзий маъно англатувчи қушлар ва балиқларнинг тасвири туширилган нақшлари билан ер юзининг бошқа ўлкаларида ишланган идишлардан яққол ажралиб туради. Самарқандда моҳир усталар

томонидан ишлаб чиқилган бу идишлар кулолчилик санъатининг ноёб ва беназир дурдоналари ҳисобланади.

Қоҳирадаги Ислом санъати музейи Мовароуннаҳр диёридан келтирилган сопол ва чинни идишларнинг бир мажмуъасини асраб-авайлаб сақлаб келмоқда. Ушбу эъзоз-эътиборга молик бўлган мажмуани ўрганиш асносида алоҳида таъкидлаймизки, биз юқорида келтирган Мовароуннаҳр кулолчилик санъати тарихининг муҳим даври (403/1009)га тегишли хусусиятлар ва ўзига хос жиҳатларни олимлар, мутахассислар ва тарихчилар ҳам эътироф этишган”¹³⁷.

Қадимшунос олимлар Қорахонийлар ҳукмронлиги остида бўлган Фарғонанинг қадимги шаҳарлари ҳудудларидан кўплаб хумдон ва кулолчиликка доир асбоб-ускуналар топганлар. Бу борада Г.П.Ивановнинг қадимги Кубо (Қува) кулолчилиги борасида келтирган фикрлари диққатга сазовордир.

“Қазишмалар даврида энг кўп топилган моддий ашё — бу кулолчилик буюмларидир. Тўғри, ҳозирда кулолчилик билан алоқаси бор бирор хона ёки устахона археологларга маълум эмас, лекин кулолчилик буюмларининг Қувада ишлангани шубҳасиз. Буни сопол идишлар химиявий таркиби таҳлили ҳам тасдиқлайди. Уларнинг лойи Қува ва унинг атрофидаги тупроқ таркибига айнан ўхшаш. Сопол лойи ҳозирдаги тандирчилар ишлатадиган тупроққа жуда яқин туради. Албатта икки минг йилдан ортиқ вақтда сопол идишлар шакли ва улардаги “мода” бир неча марта ўзгарган. Айниқса, милоддан аввалги I минг йиллик ўрталаридаги кулолчилик намуналари бошқаларидан кескин фарқ қилган. Биринчидан, улар қўлда ясалган, иккинчидан, сиртини безаш ҳам фарқ қилган. Кулол чархисиз тайёрланган сопол идишлар қизил ва қизғиш ранглар билан бўялган. Чархда ясалган сополларга оқиш рангларда жило берилган. Баъзида идишлар сиртига бўёқ билан геометрик ва ўсимлик нусха нақшлар солинган. Бундай идишлар сони тахминан милоддан аввалги II асрда ортиб борган. Бу даврда кулолчилик услублари янгиланган. Аксарият кулолчилик идишлари чархда тайёрлана бошланган. Сополлар лойининг сифати аъло, куйдирилиши сифатли ва идишлар юпка ва жарангдор қилиб ясалган. Милоддан аввалги II асрдан то милоднинг VI

¹³⁷ Доктор Кавсар Абул Футуҳ ал-Лайсий. Мовароуннаҳрда кулолчилик. Арабчадан Фарида Ходжаева таржимаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2007. – № 1. 52-53-б.

асригача сопол идишлар сирти сифатли қизил ёки қора ангоб билан қопланган. Шу даврдан бошлаб, Фарғона водийсида ўзига хос "тирнаб" геометрик нақш солиш расм бўлган.

Марказий Осиёдаги чорвадор-кўчманчи аҳолининг моддий маданиятга таъсири кўплаб кузатилган. Бу нарса VI-VIII асрлардаги Қува ва водий кулолчилигига ҳам таъсир этган. Бу жараён аста-секин сопол идишлардаги турк-сўғд хилларининг пайдо бўлишида сезилади. Қолаверса, VI асрдан эътиборан сифатли Фарғона ангоби камайиб кетади ва ҳар хил дастали идишлар (ёғлоғи ва бошқалар) пайдо бўлади. Қувадаги кўплаб идишлар металл ва ёғочдан ясалган идишларга тақлидан кулолчилик идишлари тайёрланган.

Марказий Осиёда IX асрдан бошлаб сирланган сопол идишлар пайдо бўлади. Бу нарса Фарғона водийсини ҳам четлаб ўтмади. Сопол тайёрлашдаги бу янги усул водийда жуда тез тарқалди. Одатда геометрик ва ўсимлик нақшлари, баъзида бир оз мураккаб мотивлар ҳам пайдо бўлади. X-XII асрларда Қувада тайёрланган сопол идишлар ўзининг нафислиги, чиройлилиги ва сифати билан ажралиб турган. Қуванинг сирланмаган кулолчилик идишлари ҳам жуда сифатли бўлган. Уларга кесиб, тирнаб ёки ўйиб турли гуллар солинган¹³⁸.

Сопол буюмлар асосан ҳар хил ўлчамдаги идишлар, яъни, лаган, коса, пиёла, кўзача, чироқдон ва бошқалардан иборат бўлган. Гарчанд идишлар кўриниши ва шакли жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлсада, синчиклаб разм солинса, улардаги турли фарқларни ажратиш мумкин. Бу даврларга келиб янги бир шаклдаги шамдонлар ҳам пайдо бўлган. Сирланган сопол буюмларга асосан геометрик ва ислимий нақшлар, турли ҳайвонлар, бинолар тасвири ҳамда араб ёзувлари шунингдек, араб ёзувига ўхшаш белгилар туширилган. Қубо ва Ахсикент харобаларидан топилган бу даврларга оид моддий ва маданият ашёлари жуда ҳам кўп ва ранг-баранг бўлиб, айниқса, сирланган сопол идишлар диққатга сазовордир. Уларнинг баъзиларидан куфий ёзувидаги битикларни ўқиш мумкин. Ўша даврдаги сопол идишларга ҳазрат Али ибн Абу Толибнинг “Қизғанчиклик ожизликнинг исёнидир”, “Инсоф – олийжаноблик

¹³⁸ Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т., 2008. 90-91-б.

белгисидир” сингари ҳикматли сўзлари туширилган¹³⁹. Бундай идишлар Мовароуннахрнинг барча ҳудудларида кенг тарқалган эди. Жумладан, IX –XII асрларга мансуб Самарқандан топилган сопол идишларда ҳазрат Алининг илм ва сахийлик тўғрисидаги хикматлари акс этирилган¹⁴⁰.

Сопол идишларнинг баъзиларига афсонавий ва йиртқич хайвонлар ҳамда хонаки қуш тасвирлари туширилган. Ахсикент ҳунармандлари бу даврда сирли сопол идишларни безаш ва сирлаш борасида ўзига хос мактаб яратди. Бунинг маҳсули бўлган ажойиб нақшиндор ва чиннидек жилога эга идишларнинг намуналари Европанинг энг нуфузли музейларида, жумладан Париждаги Лувр Давлат музейида сақланмоқда¹⁴¹.

Сопол идишлардаги геометрик шакллар ва гул-гиёҳ расмларининг тасвирланиши ҳолати икки хил бўлиб, бир хилида оч яшил ёки оч сариқ ранг берилган. Бунда фақат идишни маълум бир қисмига расм чизилиб, қолган қисми бўш қолдирилган.

Иккинчи хилида расм сопол буюмнинг бутун юзига тўлдириб чизилиб, манзарани ниҳоятда жонли қизгин қилиб кўрсатган. Бу расмларнинг ранги ҳам ниҳоятда бир-бирига мос келиб уйғунлашиб кетган. Чизилган расмлар оддий бўлсада, бироқ жуда ёқимли бўлиб идишларга мустаҳкам ўрнашиб кетган.

Бу даврларда рангли сопол кошинлар, яъни усти ҳаворанг ёки кўкранг билан сирланган ниҳоятда нафис сопол буюмлар пайдо бўлди. Бу хил сопол буюмларнинг устига баъзида юмалоқ тешикчалар очилиб, бу тешикчалар сир билан тўлдирилиб, бир хил алоҳида сузук шакллар чиқарилган ва булар ғоятда чиройли бўлган.

Кулолчилик ҳақида сўз юритар эканмиз академик Т.Н. Қори-Ниёзийнинг “Кулол ва унинг шогирди” тўғрисида ҳикоясини ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқчимиз. Чунки мазкур ҳикояда сопол идишни тайёрлаш жараёни ва кулолчиликнинг ўзига хос томонлари соддалик билан тушунтириб берилган:

¹³⁹ Ильясова С. Р, Ильясов Ж.Я. Арабская эпиграфика Ташкента в IX-X вв // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Т., 2007.

¹⁴⁰ Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX –XII вв // Эпиграфика Востока. М., 1963. XVI. С. 55.

¹⁴¹ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. –Т.: “Фан”, 2001. 22-б.

“Одатда ҳар бир касбнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг нозик кайфиятлари бўлади. Бироқ ҳар ким уларга диққат қилмайди, эътибор бермайди. Ҳолбуки, улар “арзимаган”дек кўринса-да, лекин муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Қуйидаги воқеа шундан далолат беради.

Икки томондаги ён қўшнимизнинг кулол эканлиги тўғрисида юқорида зикр қилинган эди. Гоҳо булардан, айниқса, Мирқайюм кулолнинг олдига кириб, унинг ҳунарини “томоша” қилишни яхши кўрар эдим. Мирқайюмнинг айтишига қараганда, унинг отаси, бобоси, ҳатто, бобосининг бобоси ҳам кулол ўтган. Дарҳақиқат, кулолчилик ғоят қадимий ҳунарлардан бири бўлиб, тарихий маълумотларга қараганда, унинг чархлик дастгоҳи Марказий Осиёнинг жанубида эрамиздан илгариги икки мингинчи йил бошида мавжуд бўлган.

Кулолнинг дастгоҳи тепада бир туйнукчаси бўлган қоронғи уйга ўрнатилган эди. Дастгоҳнинг ўзи эса ёғочдан қилинган ва ўзаро маълум масофада турган иккита чархдан ва уларнинг марказларидан тикка бўлиб ўтган ўқдан иборат. Унинг остидаги катта чарх оёқ билан айлантирилса, устидаги кичик чарх устига қўйилган лой ҳам айланар ва кулол икки қўли билан ушлаб туриб, унга исталган шакл берарди. Дастгоҳ чархини яланг оёқ билан айлантириш шарт бўлгани учун, ҳатто, қиш кунларида ҳам кулол яланг оёқ ишлар эди (фақат бундай ҳолларда лойга иситилган сув қўшиларди).

Кулолга унинг ҳунари тўғрисида мен кўп савол берар эдим ва у ишлаб турган ҳолда эринмасдан менга жавоб қайтарар ва кизик, ибратли ҳикоялар айтиб берар эди. Мана, шулардан, хусусан, ушбу ҳикоя ҳеч эсимдан чиқмайди:

Ёш йигит бир кулолда кўп йиллар шогирд бўлиб ишлаган. Ниҳоят кулолчилик ҳунарини эгаллагандан кейин, устанинг фотиҳасини олиб, ўзи мустақил кулоллик қила бошлаган. Бироқ худди устадан ўрганган тарзда ишласа-да, унинг маҳсулоти устаникидек бўлмаган. Охири бир куни устозининг олдига келиб, унга воқеани айтиб беради. Шунда устози шогирдидан:

– Қани, қиладиган ишларингни менга бирма-бир айтиб берчи, – дейди.

Шогирди жавоб бера бошлайди:

- Олдин лой қиламан.
- Яхши! Ундан кейин нима қиласан?
- Кейин яхшилаб лойни оёқ билан пиштаман.
- Яхши! Ундан кейин нима қиласан?
- Лой етилгандан кейин, ундан идиш ясай бошлайман.
- Жуда яхши! Ундан кейин нима қиласан?
- Уларни куритиш учун офтобга олиб чиқиб, териб қўяман.
- Яхши! Ундан кейин?
- Улар яхши қуригандан кейин тарашлаб, силлиқлайман.
- Яхши! Ундан кейин нима қиласан?
- Хумдонга солиб пишираман.
- Жуда яхши! Ундан кейин?
- Улар пишгандан кейин хумдондан олиб, яна очиқ ҳавога чиқариб қўяман.
- Яхши! Ундан кейин?
- Шундан кейин гул (ранг) бера бошлайман.
- Ана холос! Ахир, “пуф” қолиб кетибди-ку!
- Сўзингизга тушунмадим, уста!
- Ахир, сополга ранг беришдан олдин, уни пуфлаб, чангдан тозалаш керак эди. Ана шуни қилсанг, ишинг жойида бўлади!

Ҳақиқатан ҳам, устанинг айтганини қилгандан кейин маҳсулотнинг сифати яхшиланиб, устозининг маҳсулотидек бўлган. Демак, ҳамма гап “пуф”да экан. Шунинг учун бу воқеани билганлар, одатда ишда бирор нуқсон бўлиб қолса: “Бунда бирор “пуф” етмаса керак”, дейдилар. Халқнинг “Чумчукни сўйса ҳам қассоб сўйсин», деган мақоли тасодифий эмас. Ҳикоядаги “пуф” зоҳиран нақадар “майда деталь” бўлса-да, лекин амалда муҳим аҳамиятга эга бўлган, чунки кулолчилик шароитида сополга доимо чанг ўтириб қолади ва у тозаланмаса, чанг устига бўёқ яхши ёпишмайди”¹⁴².

Қорахонийлар сулоласи давридаги кулолчилик ҳунари санъат жихатидан камолотга етибгина қолмасдан жойларда кенг кўламда ишлаб чиқарилган. Ҳатто шаҳарлардан жуда узокда жойлашган тоғлик ҳудудларда ҳам яхши ишланган сопол

¹⁴² Т.Н.Кори-Ниёзий. Ҳаёт мактаби. –Т.: “Фан”, 1970. 36-38-б.

буюмларни учратиш мумкин. Бу ҳолат хунармандчилик соҳасида илгари кузатилмаган эди дейиш мумкин.

Сирланмаган сопол буюмлар ҳам бу вақтларда кўп ишлаб чиқарилган бўлиб, ғоятда нафис буюмлар саналар эди. Улар уй-рўзғордаги “маросим буюмлари” ичида муҳим ўринда турган. Оддий аҳоли турмушида кенг қўлланиладиган сирланмаган сопол буюмлар асосан ғоз бўйин ва ноксимон ишланган ҳар хил катта-кичик сопол кўзалар эди. Баъзи кўзалар аксинча маймоқ-саймоқ ясалишига қараганда бундай буюмларни ишлашда кулоллар металл буюмларга тақлид қилган бўлсалар керак. Сирланмаган сопол буюмларнинг баъзиларига нақшлар қолибни босиш орқали чиқарилган. Сирланмаган сопол буюмлардаги нақшлар хилма-хил бўлиб, геометрик нусхалар, ислимий ва қушларнинг нусхаларидан бошқа яна одам ва мифологик қаҳрамонларнинг образлари ҳам мавжуд эди.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, хунарлар орасида албатта, кулолчилик етакчи ўринда бўлиб, сопол ишлаш технологиясининг турли йўллари қўлланила бошланган. Бу даврдаги Фарғона сополларида Шош, Қошғар, Самарқанд, Етгисув, Тароз ҳамда шимолий-шарқий ўлкалардан келган қабилаларнинг таъсири ҳам яққол сезилиб турган. Шуниси ажабланарлики, бу давр сопол идишларида Сомонийлар даври сопол идишларига тақлид қилиш одатидан воз кечилган. Сопол идишларда турли зооморфик шакллар, ўсимликлар ва мифологик мавжудотларнинг тасвирини уйғунлашуви, рангларнинг турли туманлиги, маҳсулот хом ашёсини турлича тайёрлаш усуллари кўпайиб кетди. Айниқса, усталар ўз маҳсулотларини таъсирчан чиқиши учун турли ривоят ва афсоналарни ўзида мужассамлаштирган ранг-баранг тасвирлар билан безашга катта аҳамият қаратишган.

Ахсикент ва Кубо шаҳарларида биз юқорида айтиб ўтган шаклли сопол идишларни кўплаб учратиш мумкин. Археологларнинг кўплари айнан шу хусусиятларга эътибор қаратиб, Фарғона водийсида ўзига хос кулолчилик мактаби мавжудлигини эътироф этишади. Ҳатто, сополдаги тасвирларнинг нафислиги, ранг-баранглиги ва такрорланмаслиги билан Фарғона сополлари нисбатан жозибалироқ ишлаганлигини таъкидлайдилар. Бу даврларда кулолчилик чархи ёрдамида сопол идишларнинг ўнлаб янги шакллари ишлаб чиқилди. Айниқса, кулранг сополларнинг

кўпайиши бу давр учун алоҳида хусусиятлидир. Сув сақланадиган унча катта бўлмаган ҳажмдаги кўзачаларни ишлашда айнан шу рангдаги лойдан кўпроқ фойдаланилган. Оёқли, жумракли ёки жўмаксиз кўзачаларга ўйма, чизма ва бўртма тасвирлар тушириш, кулранг лойдан фойдаланиш бу даврнинг усули ҳисобланади.

Бу даврда кулолчиликнинг тараққий этиши хусусида академик Карим Шониёзов қуйидагича таърифлайди:

“Еттисувда IX—X асрларда ҳунармандчиликнинг бошқа соҳалари, жумладан кулолчилик тараққий этган. Бу асрларда оёқ билан айлангириб лойга ишлов бериб, идиш ясашда ишлатиладиган дастгоҳ Еттисувда кенг қўлланилган, бу эса ўз навбатида иш унумини ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифатини яхшилашга олиб келган. Эндиликда рўзғор ашёлари; сопол товоқлар ва косалар, тош чироқлар, кўза ва бошқалар силлиқ ва нафис ишланадиган бўлди.

Ислон динининг Еттисувга кириб келиши ҳунармандчиликка, шахсан кулолчиликка катта таъсир қилди. Сопол идишларни сифатли қилиб чиқаришга катта аҳамият берилди. Идишлар формасининг кўриниши ўзгарди. Шаҳар ва қишлоқларнинг ўсиб бориши, мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳарларнинг кўпайиши сопол идишларни, жумладан кўза ва хумларни катта ҳажмда ишлаб чиқаришни талаб қилади. Сопол “дастурхонлар” яшаш одат тусига киради. IX—X асрларда сопол идишларни (товоқ, коса, хурма, хум, чироқ ва бошқалар) сирлаш ҳам кенг тус олади.

IX—X асрларда буюмларга нақш солишга катта аҳамият берилган. Бу даврларда ашёларга бериладиган нақшлар турк хоқонликлари ва ундан олдинги даврдагидан батамом фарқ қилади. Қадимдан туркларда буюмларга хайвон суратини солиш одат бўлиб келган эди. Бу асрларда эса санъатда ислон дини талабларига мослашган ўсимлик нақшлари солиш кенг кўламда қўлланилади². Бу услуб кўпроқ ашёларни безашда ишлатилган. Ислон динининг таъсирида Тароз шаҳри орқали қарлуқлар ҳудудида баъзи идишларни араб ҳарфлари билан безаш одат тусига кирган.

Тасвирий санъатда ўсимлик нақшларининг жорий этилиши Чу ва Ила водийларида, Тангритоғ оралиғида яшовчи туркий халқларда қадимдан мавжуд бўлиб келаётган ҳаққоний (реалистик) тасвирнинг йўқолиб боришига олиб келади. Қарлуқлар даврида тасвирий санъатда қўлланиб келган геометрик чизиқ-шакллар ҳам йўқола бошлайди. Бу нусхалар Қорахонийлар даврига келиб батамом қўлланилмайди

бўлган. Лекин, амалий санъатга кириб келган янги ўсимлик нақшларининг ғалабаси қарлуқлар даврида ҳам охирига етганича йўқ эди. Ҳайвон сурати тасвирланган айрим буюмларнинг бироз ўзгартирилган шакллари ханузгача сақланиб қолган эди¹⁴³. Масалан, Сукулук харобаларидан, археологлар томонидан топилган иккала буюмда ҳам ҳайвон сурати тасвирланган. Булардан бири VIII—X асрларга оид “дастурхон” бўлиб, унинг устки қисмига (сатҳига) итга ўхшаш ҳайвон сурати солинган. Иккинчи буюм, хум қопқоғи устки қисмига иккита ҳайвоннинг (йўлбарс ва шернинг) олишиб турган сиймоси тасвирланган”.

Одатда ҳозирги даврда сопол идишларнинг турини катта кичиклигига қараб, сопол товоқ, хум ёки кўза деб атаб қўя қоламиз. Бироқ қадимда бу идишларнинг ҳар бирининг вазифасига қараб ўзига хос номи бўлган. Бунга Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ифодаланган кулолчиликка оид, ҳамда сопол, ёғоч ва суякдан ишланган идишларнинг турли атамаларини мисол қилиб олиш мумкин:

Sir – чини косларни бўяб нақшлаш учун елимдан тайёрлаб қўядиган сир. *Sirlig ajag*– нақшланган коса.

Esriladi – бўяди, сирлади, ол *kizizni esriladi* – у кийизни сирлади, у кийизни қоплан рангли бўёқ билан (йўл-йўл қилиб) бўяди.

Bart – сув ичиладиган идиш (ўғузча).

Qaziq – ёғоч идиш (арғуча).

Chanaq – ёғочдан ўйиб ишланган тузлуқ ва шу каби идишлар.

Totak – обдаста ва бошқа нарсаларнинг жўмраги.

Buqach – сопол идиш ёки сопол қозон. Ашич буқач равишида икки сўзни бирга қўшиб қўлланади. Қозон – идиш.

Doluk – камчиликли сопол идиш, боши синдирилган кўза.

Sotuk – қорамол ва бошқа ҳайвонларнинг шохидан қилинадиган сиёҳдон.

Lagin – ичи чукур қилиб ёғочдан қилинадиган идиш. Унда сут, қатик ва шунга ўхшаш нарсалар ичилади. Ёғоч товоқ.

Buqach – товоқ, қозон, ашич-буқач– қозон-товоқ.

Sorgu – қортиқ [қон олишда қўлланиладиган асбоб].

¹⁴³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... 278 - 279-б.

Korka – ёғоч коса, занг коса.

Sarinch – ёғочдан ясалган челак.

Sagraq– сув ва бошқа нарсалар ичиладиган идиш, коса.

Kenduk – хумга ўхшатиб ишланган бир нарса. Ун ва бошқа нарса солинади.

Tuqurqa – май идишининг ва обдастанинг жўмраги.

Sirigcha – шиша.

Tamgaliq – кичкина обдаста¹⁴⁴.

Jugri – лаган.

Huqubari – маъдан моддалари этириладиган гилвата идиш.

Senak – сув ичиладиган идиш. Ёғочдан қилинган заррин косага ҳам бу сўз қўлланилади (ўғузча)¹⁴⁵.

Uigur jigach uzun kes, temur qisqa kes – ёғоч кессанг узун кес, темир кессанг қиска кес, чунки темирни чўзса бўлади.

Chunak – ёғочдан қилинадиган сут соғадиган идиш, ёғоч челак (чигилча).

Ol ajaq sirlatti – у туркларнинг идишлари (пиёла, коса)ни нақшлашга буюрди¹⁴⁶.

Idish – қадах; пиёла; яғмо, тухси, ямак, ўғуз ва арғулар тилида тос, обдаста, товоқ ва лаганларнинг ҳаммаси “идиш” деб юритилади

Sark – сопол идиш ва унинг синиқлари.

Chozin – эритиб қуюлган бир турли мис, *chozin ashich* – мис қозон.

Qaltuq – ёввойи сигирлар шохи. Унинг ичи ковак қилинади-да, кимиз ва бошқа нарсалар ичилади¹⁴⁷.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги мазкур маълумотлар чиндан ҳам Қорахонийлар даврида кулолчиликнинг нақадар ривожланганлигидан далолат беради.

¹⁴⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том... 313, 307, 327, 362, 367, 339, 369, 371, 389, 401, 404, 423, 437, 444, 451, 479-б.

¹⁴⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...38, 261, 377-б.

¹⁴⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...19, 335, 399-б.

¹⁴⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...92, 335, 388-б.